

कादंबरीकार

प.२ रे

"मराठीचे पंचप्राण" साहित्य-माला

(५)

कादंबरीकार

पुस्तक दुसरें

लेखक

श्री. दामोदर नरहर शिखरे,
एम्. ए.

मूल्य १४ आणे

प्रकाशक :

न. शं. कुलकर्णी, एस्. टी. सी., टी. डी.
दि टीचर्स आयडियल पब्लिशिंग हाऊस लि.
७७ शनिवार पेठ, पुणें २.

• •

आवृत्ति पहिली : १९५२
मुखपृष्ठ चित्रकार–दीनानाथ दलाल
अंतर्गत चित्रकार–जे. बी. दीक्षित

• •

मुद्रक :

य. गो. जोशी, बी. ए. (ऑ.)
आनंद मुद्रणालय
१९६।४६ सदाशिव, पुणें २.

म नो ग त

'मराठी असे आमुची मायबोली ' असें आपण उंच स्वरांत गातों. आणि तें खरेंच आहे. जशी मातृभूमि तशीच मातृभाषा. दोघीहि सारख्याच पूज्य, सारख्याच अभिमानार्ह. पण मातृभूमीचें स्वरूप आपण आपल्या डोळ्यांनीं कधीं पाहिलें आहे ? आपल्या राष्ट्राच्या किती अंगांचें प्रत्यक्ष दर्शन आपण घेतलें आहे ? त्या ' सुजला–सुफला ' भारतभूमीच्या चरणावर आपण किती वेळां खेळलों आहों ?–तिच्या अंकावर किती वेळां लोळलों आहों ? तीच अनास्था, तीच उपेक्षा तेंच अज्ञान आपणां बहुतेकांचें मातृभाषेच्या बाबतींतहि नसते काय ?

मराठीच्या आरंभापासूनचा इतिहास आपल्याला कितीसा माहीत असतो ? निदान प्रमुख लेखक व ठळक कवि यांची तोंडओळख तरी आपल्या-पैकी–सुशिक्षितांपैकी--पदवीधरांपैकीहि किती जणांस कितीशी असते ? मराठी साहित्याची धनदौलत कोणती व किती आहे याचा स्थूल परिचय तरी आपल्याला असावयास नको काय ? थोरथोर ग्रंथकारांच्या अक्षर-कृति-निदान त्यांतील सारभूत वचनें तरी–आपल्या स्मृतीत घोळलीं जाव-यास नकोत काय ?–आपल्या जिव्हेवर खेळली जावयास नकोत काय ?

या दोन्ही मातांकडे आपलें आजवर दुर्लक्ष झालें, याचें मुख्य कारण म्हणजे आपलें पारतंत्र्य. इंग्लंड देशाचा व इंग्रजी भाषेचा पगडा आपल्या साऱ्या जीवनालाच झाकोळून टाकीत होता. सुदैव असे कीं. आतां पारतंत्र्याचा तो अंधार पार नाहीसा झाला आहे. पूर्ण स्वातंत्र्याचीं किरणें राष्ट्राच्या सर्वांगावर नाचत आहेत मातृभाषेला प्राथमिक शिक्षणा-पासून अंतिम पदवीपर्यंत सर्वत्र संचार करण्याचे स्वातंत्र्य लाभलेले आहे. शिक्षणाच्या साद्यंत अभ्यासक्रमांत मराठीला मानाचें स्थान मिळालेलें आहे. शिक्षणाचें माध्यम होण्याचा तिचा नैसर्गिक हक्कहि तिला सर्वत्र सत्वरच प्राप्त होईल अशीं सुचिन्हेंहि दिसत आहेत.

शाळांत व महाविद्यालयांत मराठीचा मूलग्राही व व्यापक अभ्यासक्रम आखून दिला जातो. परीक्षेत विद्यार्थ्यांकडूनहि मोठमोठ्या अपेक्षा केल्या जात'त. पण त्याला पे षक अशीं पुस्तके आहेत कोठे ? थेट महानुभावा-पासून आजच्या लेखकापर्यंत मराठी वाङ्मयाची वाढ कशी झाली, याचें साधार ज्ञान देणारे ग्रथ किती आहेत ? श्री. वि ल भावे याचे महाराष्ट्र सारस्वत ' किंवा श्री ल. रा. पागारकर याचा 'मराठी वाङ्मयाचा इतिहास' हे ग्रथ मोठ्या तोलामोलाचे आहेत हे निर्विवाद पण त्याच्या ग्रथाची अखेर स्वराज्याच्या समाप्तीपाशीच झालेली आहे. पुढच्या काळाला तसे प्रकाशमान लेखक केव्हा लाभणार ? तोवर ही छोटीशी पणती लावण्यास मी पुढे झालो आहे.

आरभापासून अद्ययावत् अशा मराठी साहित्याचा परिचय मूलाधारासह करून देण्याचा विचार माझ्या मनात बराच काळ घोळत होता. पण ' उत्पद्यन्ते विलीयन्ते लेखकाना मनोरथा. ' अशी स्थिति प्रकाशकाचे अभावीं होते सध्याचा काल प्रकाशनास प्रतिकूल--त्यातहि अशा ग्रथाच्या प्रकाशनास तर अधिकच बिकट. पण ' दी टीचर्स आयडियल पब्लिशिंग हाऊस लि. 'चे श्री कुलकर्णी यानी दूरदृष्टि ठेवली व हिंमत धरली, म्हणून ही माला लिहि-ण्यास मी आता प्रवृत्त झालो. या मालेची योजना अशी कीं, महाराष्ट्र-भाषेचे प्रातिनिधि असे ठळक-ठळक ग्रथकार निवडावयाचे आणि आधीं त्याचे चरित्र थोडक्यात देऊन त्याच्या साहित्याचे गुण-ग्रहण करावयाचे. त्या गुणाचे द्योतक असे प्रत्यक्ष त्या ग्रथकाराचे छोटेछोटे वेचेहि, जरुरी-पुरते, मधूनमधून द्यावयाचे. सुमारे साठ प्रमुख लेखकाच्या कृतीचा आस्वाद अशा बारा पुष्पातून देण्यात येईल. त्या बारा पुष्पाच्या सेवनाने मराठी साहित्याचे आरभापासून आतापर्यंतचे स्वरूप स्थूलमानाने तरी समजून यावे अशी माझी अपेक्षा आहे.

पन्नास-साठ सरस्वती-पुत्राचा सत्कार या बारा पुष्पाच्या मालेने मी करणार असलो, तरी ज्याचा समावेश मीं तींत करू शकलो नाही अशा थोरथोर साहित्यिकाच्या रागा माझ्या डोळ्यापुढे दिसत आहेत. ते शारदा-

भक्त मजवर डोळे वटारणार नाहींत अशी मी उमेद बाळगतों. कारण ते माझी अपात्रता व परिस्थितीची मर्यादा जाणण्याइतके सुजाण व उदार आहेत. शक्य होईल तेव्हां त्या सर्वांसाठीं ताटपाट मांडण्याची माझी उभारी आहे. संकल्प सहस्रभोजनाचा आहे, सिद्धता आज तरी साठांचीच आहे.

ज्या वाग्भटांना मी आंवतणें दिलीं, त्यांनाहि मी पूर्ण संतुष्ट कोठे करूं शकलों ? सहस्रावधि ओव्या व अभंग रचणाऱ्या संतकवींचा साक्षात्कार अवघ्या वीस पानांत मला कसा करून देतां येणार ? बारा हजाराहून अधिक पृष्ठांचें वाङ्मय रचणारे साहित्य-सम्राट मराठीच्या राज्यांत अनेक झाले; त्यांची हीं केवळ 'क्षण-चित्रें' (स्नॅपशॉट) होत. पण मूळ वस्तूची यथार्थ कल्पना देण्यास ती समर्थ ठरतील असा विश्वास मला वाटतो.

माध्यमिक विद्यालयांतील आठवी,नववी व दहावी या यत्तांतील विद्यार्थ्यांचें जीवन म्हणजे मूर्तिमंत महत्वाकांक्षा. आपले मित्र, आपला देश, आपला धर्म, आपले ध्येय याची मनोरम काल्पनिक दृश्ये मनासमोर उभीं करून हे विद्यार्थी आपल्या या उदात्त व भव्य कल्पना–सृष्टीत रममाण होत असतात. जीवनाच्या या सुवर्णकाळांत मराठी भाषेतील साधुसंत व इतर प्रमुख साहित्यिक याची ओळख होणें अत्यंत महत्वाचे आहे. ही गोष्ट ध्यानात ठेवून त्या विद्यार्थ्यांसाठी ' पुरवणी वाचन ' म्हणून हीं पुस्तकें सुबोध रीतीनें रचलेली आहेत. शालेय दृष्टीने पुस्तकांची उपयुक्तता वाढावी म्हणून प्रत्येक प्रकरणाच्या शेवटी प्रश्न वगैरे जोडण्याचें कार्य प्रा. वा. दा. गोखले एम्. ए., बी. टी. यांनी आस्थेनें केलें, याबद्दल मी त्याचा आभारी आहें.

या पुस्तकांत ग्रंथकाराचें समालोचन व गुण-दोष-विवेचनहि यथावसर केलेलें असल्यानें महाविद्यालयांतील त्यांच्या ' थोरल्या भावंडाना ' व सर्व-सामान्य वाचकवर्गालाहि हीं पुस्तकें उपयुक्त वाटतील अशी आशा मी धरतों.

' महात्मा ' मासिक
नातूबाग पुणें २.

दा. न. शिखरे.

● ● ●

अनुक्रम—

वि. स. खांडेकर : : : १

दिवाळींतील दारूकाम पहातांना मुलांना केवढी मौज वाटते ! तसाच विस्मयाचा आनंद खांडेकर आपल्या वाचकांना देतात. फटाक्यांचे सर उडत जावेत, त्याप्रमाणें त्यांच्या कोट्यांमागून कोट्या फुटत जातात. चंद्रज्योतीचा प्रकाश पहाणाऱ्यांचे डोळे दिपवितो; तशा चकित करणाऱ्या उपमांमागून उपमा खांडेकर पेटवीत जातात. आणि भुईनळ्यावर ठिणगी पडतांच त्यांतून जोरानें व वेगानें रुपेरी–सोनेरी फुलें आकाशांत उंचउंच उडत जातात ना ? तशीच खांडेकरांची तेजःपुंज कल्पकता उसळून उठते. पानापानाला —किंबहुना वाक्यावाक्याला—वाचकानें चकित व्हावें, आनंदित व्हावें, उन्नत व्हावें–अशा तेजस्वी, सुंदर व उदात्त कल्पना खांडेकरांच्या वाङ्मयांत ओतप्रोत भरलेल्या आहेत.

कल्पकतेचे कुबेर

कोकणात पावसाच्या सरीमागून सरी येतात, तशा खाडेकराच्या डोक्यात कल्पनेमागून कल्पना ओसडत असतात. इग्रजी किंवा सस्कृत ग्रथ वाचून-वाचून, त्यातील उपमा-उत्प्रेक्षा आठवून-आठवून आपले लेखन सजविणारे ते कष्ट-कवि नाहीत. जमीन फोडून ऊन पाण्याची कारजीं जशी उच उच उडत असतात, तसे खाडेकराच्या हृदयात कल्पकतेचे फवारे सहजगत्या बाहेर पडतात. त्याचे लेख वाचणेच काय, पण त्याचे सभाषण ऐकणे म्हणजेसुद्धा समुद्राच्या लाटाचा खेळ पहाण्यासारखेच आहे. रेशमी रेतीवर बसून समुद्राच्या फेसाळ लाटाचा अखड क्रीडा घटकान्-घटका एखादा रसिक जसा पहात असतो, तसा तरुण वाचक खाडेकराच्या लेखन-भाषणातील अकुण्ठित कोटीबाजपणा पाहून आश्चर्याने थक्क होतो. उपमा-उत्प्रेक्षा इत्यादि अलकाराची लयलूट त्याच्या वाङमय-सृष्टीत आहे. खरोखर ते कल्पकतेचे कुबेर आहेत, तसेच ते आहेत कोट्यधीशहि !

कोल्हटकरांचा वारस

"कोल्हटकराच्या गादीचा वारस आहे हा !" अशी प्रशसा खाडेकराची १९१५ साली केली. कोणी केली ही प्रशसा ? आणि कोणाजवळ ? मराठी नाट्यकलेचा राजहस बनलेले बालगधर्व याच्यापाशीं नाट्याचार्य गडकरी यानीं खाडेकराबद्दल हे उद्गार काढले. पुढे पुढे तर खुद्द विनोदाचार्य श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकरच सागत, " हा माझा दत्तक मुलगा आहे. " या कल्पनासृष्टीप्रमाणे सत्यसृष्टींतहि दत्तक जाण्याचा योग खाडेकराना लाभला. त्याचे मूळचे नाव गणेश व वडिलाचे नाव आत्माराम. वडील सागली संस्थानात मुनसफ होते. ते १९११ साली वारले. खाडेकराच्या कुटुबाला खडतर दिवस आले. १९१६ सालीं कोकणातील एका जमिनदार चुलत्याने खाडेकराना दत्तक घेतले. त्यामुळे " गणेश आत्माराम ' चा " विष्णु सखाराम " झाला.

वाङ्मयाचा नाद

खाडेकराचा जन्म सागली येथे ता. १९ जानेवारी १८९८ रोजीं

झाला. मराठी व इग्रजी शिक्षण तेथेच झाले. इंग्रजी चौथ्या इयत्तेपासून ते शिष्यवृत्ति मिळवीत गेले. १९१३ साली ते मॅट्रीकची परीक्षा उत्तीर्ण झाले-आणि तेहि मुबई विद्यापीठाच्या हजारो विद्यार्थ्यात आठवा क्रमाक कमावून. शाळेच्या ‘चिमण्या जगाती’ल क्रमिक पुस्तकाची बाधली शिदोरी घेऊनच खाडेकर थाबले नाहींत, त्यानी इतर वाचन मनसोक्त केले. हरिभाऊची ‘उषःकाल’ कादबरी त्यानी एका रात्रीत वाचून सपविली, देवलाचे ‘शारदा’ नाटक तर तोडपाठच केले. तसेच कोल्हटकराचे विनोदी वाङ्मय. ‘सुदाम्याचे पोहे’ ते मोठ्या चवीने सेवन करीत. कोल्हटकराचे ‘वधूपरीक्षा’ नाटक पहाण्यासाठीं, खाडेकर सागलीहून मिरजेस पायीं चालत गेले. मराठीतील इतर ग्रथाचेहि वाचन ते आवडीने करीत होते. नाटक-कादबऱ्यात तर ते रगून जात.

उच्च शिक्षणाला पायबंद

मॅट्रीक झाल्यावर खाडेकर पुण्यास आले आणि फर्ग्युसन कॉलेजात दाखल झाले. त्याना एक शिष्यवृत्ती मिळाली होती. पण पुण्याची रहाणी, कॉलेजची फी, याचा खर्च कसा भागणार? दोन शिकवण्या त्यानी धरल्या तरी पैशाची ओढाताण चालूच होती. दत्तक-विधानानतर ती थाबेल अशी खाडेकराना आशा होती. सरस्वतीप्रमाणें लक्ष्मीचाहि वरदहस्त आपल्या मस्तकावरून फिरू लागेल असे मनोराज्य ते करीत होते. पण ते धुळीस मिळाले. दत्तक घराण्यातून त्याच्या शिक्षणाला आर्थिक मदत तर काही मिळाली नाहींच, पण उलट त्याचे मानसिक स्वास्थ्य मात्र हिरावले गेले. दत्तक वडिलाचा स्वभाव खाडेकराच्यापेक्षा अगदीच निराळा होता. त्यामुळे त्या दोघात खटके उडू लागले. सावतवाडीला दोनतीन वर्षे खाडेकराना काढावी लागली.

आधिभौतिक ताप

हा काळ केवळ काळजी करण्यात गेला. तेथे त्याच्या पाठीस मलेरिया लागला. गरिबी पाचवीला पूजलेलीच होती. त्यात भर दत्तक घराण्याच्या कटकटीची, आणि आता तिला साथ मिळाली रोगाची! शरिराच्या

त्वचेप्रमाणेच रुग्णावस्था खाडेकराना यापुढे कायमची चिकटली. ताप असणे ही जणु त्याची ' प्रकृती 'च ठरली. आपल्या विनोदी स्वभावाने ते म्हणतात, " माझ्या आतापर्यंतच्या तापाच्या अशाची संख्या मोजावयाची झाली, तर ती शेकड्यानी, हजारानी मोजता येणार नाही—लाखानींच मोजावी लागेल. " दारिद्र्य व रोग या ऐरण–घणाच्या तावडीत सापडलेल्या त्याच्या बुद्धीतून कल्पनेच्या ठिणग्या मात्र सतत उडत असतात. जणुं तापाने त्याची प्रतिभा तापतच जाते. गरिबीची छळणूक किंवा रोगाची गाजणूक याची काळी छाया त्याच्या लेखनावर कोठेच पडलेली आढळत नाहीं हें विशेष. उलट त्याची बुद्धि फुलपाखराप्रमाणे स्वच्छदाने उड्या मारीत आहे, झऱ्याप्रमाणे बागडत आहे व नक्षत्राप्रमाणे चमकत आहे. त्याची सारी वाङ्मय–सृष्टी हसतमुख आहे.

जीवनासाठीं कला

खाडेकराचे वाङ्मय म्हणजे एक टुमदार अष्टकोनी बंगलाच होय. लघुकथा, रूपक–कथा, कविता, टीका, लघु–निबंध, कादबरी, नाटक व पटकथा हे आठ पैलू त्याच्या साहित्याला पडलेले आहेत. सुमारे पचवीस वर्षांत या आठी क्षेत्रात त्यानीं विपुल लेखन केले आणि कमीअधिक प्रमाणात पण चागले यश कमावले. त्यामुळे त्याच्याविषयी नुसते प्रेमच नव्हे तर आदरहि महाराष्ट्रीय वाचकाना वाटतो. त्याचे कोणतेहि लिखाण सदभिरुचीला दुखाविणारे नाहीं किंवा नीतीची लक्ष्मण–रेषा ओलाडणारे नाहीं. उलट त्यागाचे, समाजसेवेचे, देशभक्तीचे उदात्त विचारच त्याच्या मधुर रसवर्तीतून वहात असतात, किंबहुना असेहि म्हणता येईल कीं, कला व जीवन याचा सुंदर मेळ खाडेकरानीं घातला आहे. काही ललितलेखका-मध्यें कलेला उधाण भरती आलेली दिसते, पण बोधाच्या नावाने रखरखीत वाळवंट !—त्यावर नीति व सदाभिरुचि मासोळ्याप्रमाणें तडफडत असावयाच्या. उलट ललित वाडमयातून प्रचाराचेच नगारे बडविणारे कांहीं लेखक आहेत, पण त्याच्यापाशीं कला इतकी थोडी असते कीं, त्यामुळे त्याच्या लेखनाला ' ललित ' हे विशेषण लावणे कठीण जाते. खाडेकराच्या

लेखनात नीतियुक्त व हेतुमूलक कलेचा रम्य विलास पाहावयास सापडतो.

इतका प्रतिभासपन्न प्रचारक मराठीमध्ये हरिभाऊ आपट्यानंतर दुसरा कोणी झालेला दिसत नाही. त्यानी आतापर्यंत सुमारें २० लघुकथा-सग्रह प्रसिद्ध केले, १०० लघु-निबध लिहिले, १५ कादबऱ्या रचल्या, ६ नाटकें रगविलीं, ५० रूपक-कथा चितारल्या आणि टीकालेख तर २००-३०० लिहिले. आणि हे सारे निरामय, निर्मल व प्रसन्न वाङ्मय त्यानीं निर्माण केले, ते मानसिक, शारीरिक किवा आर्थिक स्वास्थ्य बिलकूल नसताना. उलट गरिबीशी, रोगाशी, प्रतिवादीशी झगडत असतानाच त्यानीं ही साहित्याची सुरगी व सुगधी बाग फुलविली.

शाळेंतील कार्य

चरितार्थ चालविण्यासाठी खाडेकरानी शिक्षकाचा पेशा पत्करला. १९२० साली कोकणातील शिरोडे येथील इग्रजी शाळा त्यानीं चालवावयास घेतली. शाळेत विद्यार्थी किती होते? तर '५०-६०, आणि शाळेचे प्रमुख म्हणून खाडेकराना पगार किती? तर २० रुपये. 'उल्का' कादबरीत भाऊसाहेबाच्या थोर मनाचे जे चित्र खाडेकरानीं रेखाटले आहे, ते बऱ्याच ठिकाणी खुद्द त्याचेच आहे असे वाटते. काहीं गावकऱ्याचाहि त्रास शाळेला सोसावा लागला. तथापि खाडेकरानीं आपल्या चिकाटीने त्या शाळेचा विकास केला. घरात भाड्याच्याऐवजीं गाडगी व कदिलाच्या ऐवजो दौत वापरून दारिद्र्याचें विष खाडेकर पचवीत होते, पण शाळत विद्यार्थ्याना ज्ञानामृत देत होते. पुढे त्या शाळेतील विद्यार्थ्याची सख्या दोनशेवर गेली.

लेखनाचे अंकुर

खाडेकराच्या लेखनाचा प्रारभ वयाच्या सोळाव्या वर्षी झाला. १९१४ साली ' रमणी-रत्न ' नावाचे नाटक लिहून त्यानी ते वासुदेवशास्त्री खरे याना दाखविले. १९१९ सालीं त्याचा पहिला टीकालेख ' नवयुग ' मासिकात प्रसिद्ध झाला. तो कवि केशवसुतासंबधी होता. १९२३ सालीं

' घर कोणाचे ? ' ही त्याची पहिली गोष्ट प्रसिद्ध झाली. १९२४ सालीं सावतवाडी येथे ' वैनतेय ' नावाचे साप्ताहिक निघाले. त्याच्या वाङ्मय-विभागाचे सपादक खाडेकर होते. त्या निमित्ताने विनोदी व टीकापर लेख त्यानी बरेच लिहिले. १९२५ सालापासून लघुकथा लिहिण्यास त्यानी नियमितपणे सुरवात केली. ' रत्नाकर ' मासिकात त्याच्या कथा प्रसिद्ध होऊन रसिक विद्वानाच्या प्रशसेस पात्र झाल्या. ' कोल्हटकराची नाटके ' हा त्याचा विस्तृत टीका-लेख ' मनोरजन ' मासिकाच्या पाच अकात प्रसिद्ध झाला सौभाग्य-लक्ष्मी, त्रिदळ, इत्यादि पुस्तकाच्या सडेतोड परीक्षणामुळे त्याची कीर्ति ' निर्भीड टीकाकार ' म्हणून झाली. १९२८ साली त्यानीं ' रंकाचे राज्य ' नावाचे नाटक चार दिवसात लिहून काढले. याशिवाय आणखी पाच नाटकेहि त्यानी लिहिली. कविताहि बऱ्याच रचल्या.

चौफेर आपत्ति

' हृदयाची हाक ' या नावाची त्याची पहिली कादबरी १९३० साली प्रसिद्ध झाली. आणि पहिली पटकथा १९३६ साली त्यानी लिहिली. ' छाया ' या बोलपटाची ती कथा बक्षिसाला पात्र ठरली. गडकरी व आगरकर याचे चरित्र-ग्रथहि त्यानीं लिहिले. लेखनाच्या या चौफेर उत्कर्षाचे वेळीच त्याच्या आपत्तीत आणखी भर पडली. १९२८ सालीं सागली येथे कृष्णा नदीच्या काठी त्याना सर्पदश झाला. १९३३ साली तर त्याना कोकणातील फुरसेच चावले. या दशातून ते वाचले, पण नळराजाप्रमाणे, त्याच्या शरीरावर विकृति पसरली. रोग, गरिबी, खटले व दश या चोहोबाजूनी पेटलेल्या सकटाच्या वणव्यातहि खाडेकराच्या कल्पनेची फुले उमलत होती—त्याच्या रमणीय वाङमयाची मोहिनी महाराष्ट्रावर पडत होती.

अध्यक्षपदांच्या माळा

खाडेकराच्या या सपन्न साहित्यसेवेचे चीज महाराष्ट्र कौतुकानें करीत होता. १९३४ सालीं बडोदा येथे भरलेल्या साहित्य-समेलनाच्या कथा—

विभागाचे अध्यक्षपद त्याना देण्यात आले. पुढील वर्षी पुणे येथे भरलेल्या ' शारदोपासक समेलनाचे ' अध्यक्षस्थानहि त्याना अर्पण करण्यात आले. मडगाव व मुबई येथील प्रातिक समेलनाच्या अध्यक्षपदाच्या माळा त्याच्या गळ्यात घालण्यात आल्या. १९४० साली जमखिडी येथे भरलेल्या ' दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य समेलनाचे ' अध्यक्षत्व त्याना बहाल करण्यात आले आणि मराठी साहित्यातील मोठा मान त्याना त्याच्या पुढील वर्षी लाभला. १९४१ साली सोलापूर येथे भरलेल्या ' महाराष्ट्र साहित्य समेलनाच्या ' सिहासनावर त्याना अध्यक्षपदाचा अभिषेक करण्यात आला. आदल्या वर्षीचे समेलनाध्यक्ष प्रा. फडके यानी त्याची त्या वेळी मुक्तकठाने स्तुति केली.

पहिली कादंबरी

खाडेकराची पहिली कादबरी १९३० च्या मार्चमध्ये प्रसिद्ध झाली. तिचे नाव ' हृदयाची हाक. ' माणसाला आयुष्यात पैशाची, सत्तेची, ज्ञानाची —अशा निरनिराळ्या हाका ऐकू येतात. पण आपले आयुष्य सुखाचे करावयाचे असेल, तर मनुष्याने हृदयाच्या हाकेकडेच—म्हणजेच प्रेम-भावनेकडे—लक्ष दिले पाहिजे असा सदेश या कादबरीने दिला. दोन हृदये प्रेमाच्या भावनेने जोडली गेली तरच त्याचे जीवन सुखमय होते—त्याचेभोवती गरिबी किंवा अज्ञान कितीहि पसरलेले असे ना का? झोपाळ्यातील अडाणी खेडुताच्या ससारातहि जो आनद खेळत असतो, तो कैक राजवाड्यात नादणाऱ्या विद्वानाचे कुटुबात सापडत नाही, त्याचे कारण हेच. हे तत्त्व स्पष्ट करण्यासाठी खाडेकरानी तीन तरुण जोडपी निवडलेली आहेत. त्याच्या जीवनाचे धागेदोरे गुफण्यासाठी खून, अपघात, विषप्रयोग इत्यादि रोमाचकारक प्रसगाच्या गाठीहि दिलेल्या आहेत. पण साऱ्या पात्राच्या मुखातून एकटे एक खाडेकरच बोलत आहेत असे वाटावे, अशी एकसुरी व कृत्रिम भाषाशैली या कादंबरीची आहे. त्यातच व्याख्यानबाजीच्या वावटळी उठलेल्या आहेत. त्यामुळे या कादबरीला पहिलेपणाशिवाय दुसरे फारसे महत्त्व नाही.

आत्मचरित्राचा अंश

यानतर चार महिन्यानी ‘ काचनमृग ’ ही खाडेकराची दुसरी कादबरी प्रसिद्ध झाली. आपल्या काव्यमय कल्पनानी ही कादबरी नटविण्याचा प्रयत्न खाडेकरानी केला आहे. तिच्यात जिव्हाळाहि भरपूर आहे. किंबहुना खाडेकराच्या आत्मचरित्राचा हा एक खडच आहे म्हटले तरी चालेल. एम. ए. झालेला सुधाकर प्रोफेसरी झिडकारून खेड्यात शाळा काढतो व राष्ट्रसेवेचा प्रारभ करतो, हे मुख्य सूत्र या कादबरीचे आहे. खुद्द खाडेकरानीं शिरोड्यास शाळा चालवावयास घेतली आणि त्या कार्यातले काटेकुटे व खाचखळगे याचा अनुभव घेतला. त्या सर्वांचे प्रतिबिब या कादबरीत स्वच्छ उमटलेले दिसते. गावगुडीचा इतका कटु अनुभव सुधाकराला येतो की, त्याला काही काळ चोहोकडे निराशा वाटू लागते. पण ‘खरा शिक्षक म्हणजे उत्कृष्ट मूर्तिकार. दगडातून देव निर्माण करण्याचे कौशल्य साध्य करण्याकडे त्याचे सारे लक्ष असले पाहिजे. ’ हा विचारच सुधाकराच्या मनात स्थिरावतो.

सामाजिक सुधारणा

या ग्रामसेवेबरोबरच विधवाच्या उद्धाराचा विषयहि खाडेकरानी या कादबरीत ठळकपणे रगविला आहे. ‘ पण लक्षात कोण घेतो ’प्रमाणेच तरुण–विधवेचे केशवपन हा याहि कादबरीचा उत्कर्ष—बिंदु आहे. केशवपनाची सुधेवर सक्ती होणार त्या क्षणापासूनच कथानकात क्राति होते आणि सुधेचा सुधाकराशी पुनर्विवाह होतो, असे दाखविले आहे. सुधेचा सासरा सदानद सन्यासी होऊन मधून मधून प्रगट होतो, आणि सत्पक्षाला साहाय्य करतो, या कथानकाचे कलम मुख्य कथानकावर करून खाडेकरानीं अद्‌भुत रसाहि खेळविला आहे.

स्वकीय संस्कृतीचें वातावरण

हरिभाऊप्रमाणेच नव्यानव्या म्हणीहि या कादबरीत खाडेकरानी पुष्कळच पेरलेल्या आहेत. ‘ बायकाची हाव म्हणजे कागदाची नाव,’ ‘ जिथे पैका तेथें धोका,’ ‘ राबणाराना धत्तुरा, इतराना मानाचा तुरा,’ ‘ लॉटरीत

घातला रुपाया की, मनात घाली बगल्याचा पाया,' अशा म्हणी विखुर-लेल्या आहेत. त्यानीं कोकणचे प्रादेशिक वातावरण ब-याच ठिकाणीं निर्मिलेले आहे. स्वकीय सस्कृतीचे स्मरण करून देणारे पौराणिक दाखलेहि पुष्कळ ठिकाणीं दिलेले आहेत. त्यामुळें वाचकाला आपलेपणा वाटतो. मूळ काद-बरीचे नावच पौराणिक कथातून निघालेले आहे. त्याचा आशय व्यक्त करताना खाडेकर म्हणतात, " रावणाने सीतेचं हरण करण्याकरता मारीच राक्षसाला काचनमृगाच रूप देऊन पाठविल. त्या काचनमृगाला सीता भुलली, आणि रामाला मुकली. आपणा सर्वाच्या आयुष्यात अशीच फसगत होत असते. लहानपणी आळस भुलवितो, तारुण्यात रूप आणि पैसा याची भूल पडते, म्हातारपणी दगडाच्या देवाना सतुष्ट केल की, सर्व पापं धुऊन निघाली अस मनुष्याला वाटू लागत. पण खर सुख आळसात नसून उद्योगान सपादन केलेल्या विद्येत आहे, नवराबायकोच्या रूपात नसून त्याच्या एकमेकासाठी तळमळणा-या हृदयात आहे, पैशात नसून परोपकारात आहे, दगडी देवाच्या पूजेत नसून देवमाणसाना त्याच्या कार्यात साहाय्य करण्यात आहे. "

रमणीय सुभाषितें

उपमा व सुभाषिते हे तर खाडेकराच्या लेखणीचे श्वासोच्छवासच होत. ' राताधळ्याला जसे उजाडल्यावाचून दिसत नाही, त्याप्रमाणे रागाने आधळ्या झालेल्या माणसाचा राग ओसरल्यावरच त्याच्याशी युक्तिवाद करता येतो, ' किवा ' ऊन पाणी थोडेसे निवल्यावरच पिता येते, हे ओळखून त्यानीं मुलाला कोणतेहि प्रश्न विचारले नाहीत. ' अथवा 'कळी-तला सुगध वायु घेऊन जातो, पण तिचा भार वेलिला सोसावा लागतो. परके लोक आणि आतेष्ट याच्यातहि हाच फरक आहे. ' अगर 'पाखराला पखाचा आणि नव-याला बायकोचा भार होत नाही. ' तसेच ' पाखराची चपलता, प्रातःकालाची सौम्य उज्ज्वलता, निर्झराचा खळखळाट, याचा त्रिवेणी सगम मुलामध्ये दिसतो. ' अशी वाक्यामागून वाक्ये पानापानावर आढळतात. ती सुभाषिताप्रमाणे सुदर व अर्थपूर्ण असतात. अशाच

धाग्यादोऱ्यानी कादबरीचा सारा पट विणलेला आहे मात्र त्यामुळे काहीं वेळा वाचकाचे लक्ष अर्थापेक्षा किवा भावनेपेक्षा या वरपागी शब्दलीलेवरच खिळून रहाते. ‘ दीर व कीर ’ अशा क्लिष्ट कोट्याहि क्वचित आढळतात. ‘ वातान तर तुझे पाय धरलेच आहेत, आता दररोज एक-एक मुलीचा बाप येऊन ते धरणार. ’ अशी ‘ पाय धरणे ’ या शब्दावर कोटी सुधाकर करतो. अशी काहीं ना काही शाब्दिक चमत्कृति नसलेली वाक्ये विरळाच. एखाद्या जवाहऱ्याच्या दुकानात गेल्यावर हिरे, मोती, पाचू, माणिक, नीळ वगैरे विविध रत्ने दृष्टीस पडावीत, त्याप्रमाणे खाडेकराच्या लेखनात नानाविध शब्दालकाराचे व अर्थालकाराचे तेज सतत डोळे दिपवीत असते. पण ‘ सप्तर्षींचे पुज कानात घालून केसात गुरुशुक्र खोवणाऱ्या आणि चादण्याचे शुभ्र पातळ परिधान करणाऱ्या रजनीदेवी-प्रमाणे सुधा त्याना भासली ’ या वर्णनावरून सामान्य वाचकाना काय बोध होणार ?

वाद-सभेचें स्वरूप

व्यक्तीचा स्वभाव-विकास, किवा रसाचा परिपोष आणि एकंदर स्वाभाविकता याचे प्रमाण खाडेकराच्या कादबऱ्यात कमी असते. एक उदाहरणच द्यावयाचे तर ‘कर्मयोग ’ या कादबरीत हरिभाऊ आपटे यानी कॉलेजचा अभ्यास पुरा करून घरी जाणाऱ्या नायकाचे शब्दचित्र कसे सरस रगविले आहे तें पहावे, आणि ‘ काचनमृगात ’ खाडेकरानी तोच प्रसग कसा रेखाटला आहे ते पहावे. सागलीच्या गणपतीघाटावर कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांचे जे सभाषण चालते, ते एखाद्या वादविवाद सभेप्रमाणे वाटते—प्रेमळ मित्राचा रसपूर्ण सवाद काही तो नव्हे. ग्रामसेवा हीच राष्ट्रसेवा हा मत्र ठसविण्यासाठी सुधाकर सागतो,

“शहराची सुधारणा करून देशाची उन्नति करणे हा काचनमृग आहे. खेडीं सुधारतील तेव्हाच देश सुधारेल. शहरे ही हिंदमातेची वस्त्रे मानली तर खेडी हीं तिची हाडे आहेत. ही हाडे एकसारखी झिजत असताना नुसतीं सुदर वस्त्रे परिधान करून तिच्या मुखावर तेज येणार नाही. ”

विधवेची दुर्दशा वर्णन करताना खाडेकर लिहितात,

" कृपणाने पुरून ठेवलेल्या हड्यातील लक्ष्मीप्रमाणे तिची बुद्धि फुकट जाणार, वाळवीने खाऊन टाकलेल्या उत्कृष्ट हस्तलिखित ग्रथाप्रमाणे हिचे प्रेमळ हृदय जगाच्या दृष्टीने असून नसल्यासारखेच होणार."

सस्कृतात बाण आपल्या ' कादबरीत ' रम्य कल्पनाची सहस्त्रधाराची कारजीं उडवितो, तो मान मराठीत खाडेकराकडे सहजच जातो. अचपळ कल्पनेच्या मागे त्याची लेखणी धावत सुटते.

बालकाचें वर्णन

लहान बालक म्हणजे आनदाचे स्थान. त्याचे वर्णन खाडेकरानी पुढील कल्पनारम्य भाषेने केले आहे. " लहानशा मूर्तीत आपले त्रिभुवन साठले आहे. सुधाचे दोन डोळे हेच आपले चद्रसूर्य, सुधाचे हसणे हेच आपले गगास्नान, सुधाने माडीवर येऊन डोके टेकणे हेच आपले ऐश्वर्य, घरून जाताना अगर घरी आल्याबरोबर ती जो नमस्कार करते तेच आपले साम्राज्य. प्राणावाचून कुडीला जशी किमत नाही त्याप्रमाणे सुधावाचून आपल्याला हे जग म्हणजे नुसते स्मशान होईल."

बाल–लीलाचा आनद सुधा आपल्या कल्पना–सृष्टीत कसा घेत आहे, हे सागताना खाडेकर म्हणतात, " त्रिभुवनातील साधूचा ब्रह्मानद बालकाचे रूप धारण करून आपल्या पोटाशी बिलगला आहे, नदनवनातील सर्व पुष्पाची काति त्या बालदेहावर विलसत आहे. देवदानवानी समुद्रमथन करून काढलेले अमृत त्या चिमण्या डोळ्यात तुडुब भरून वाहत आहे, गधर्वाच्या गाण्याना ताल धरण्याकरता बाळ आपल्या पायातील वाळा वाजवीत आहे, त्याच्या एका गालावर उषा व दुसऱ्या गालावर सध्या त्याचे मुके घेत बसल्यामुळे अस्फुट ओष्ठातून सूर्याची प्रभा फाकलेली दिसत आहे, ' अगबाई, बाळ प्यायला लागले. लबाडा, कुणी रे तुला शिकविल हे सार ? थाब गुलामा, तिकडच सागते आता ह ' असे आपण म्हणत आहे, असे सुधेला वाटले."

आईची थोरवी

आईला जसे हे बालकाचे प्रेम, तसेच बालकालाहि आईचे ! आई हेच

त्याचे त्रिभुवन, आई हेच त्याचे परब्रह्म, आई हेच त्याचे सर्वस्व त्या आईचे स्तोत्र खाडेकर पुढील शब्दानी गातात. " समुद्रात अनत रत्ने असली तरी मोत्याचे रक्षण त्याच्या शिपल्यामुळेच होत असते. त्याप्रमाणे या जगात कोट्यवधि बुद्धिमान माणसे असली तरी आपल्या फारशा न शिकलेल्या व साध्याभोळ्या आईची सर दुसऱ्या कोणालाहि येणार नाही. तिचा वरदहस्त हेच आपले आकाश, तिची माडी हीच आपली पृथ्वी, तिने अगावरून हात फिरविला की, अमृताने स्नान करून आलेल्या वायूची आपल्याला आठवण होते, आपल्या डोक्यात आगीचे डोब उसळले असले तरी तिच्या अश्रूच्या चार थेबानी ते विझून जातात. आईच्या प्रेमापुढे त्रिभुवनातील सपत्ति कवडीमोलाची आहे, तिच्या हास्यात जगातील सारी वत्सलता साठलेली असते. आईचे प्रेम नास्तिकालादेखील आस्तिक करील. "

निसर्गाचीं शब्दचित्रें

कथानकाच्या चौकटीतहि खाडेकर अशा अलकाराची इतकी उधळपट्टी करतात, मग जेथे निसर्गाचे वर्णन करावयाचे आहे तेथे त्याच्या लेखणीला किती मोकळे रान सापडत असेल ! रानाचे वर्णन करताना ते म्हणतात, " रानात जिकडे पाहावे तिकडे झाडेझुडपे होती गाण्याची तान ऐकताच डुलणाऱ्या रसिकाप्रमाणे वाऱ्याची झुळुक येताच या झाडाची पाने हलत. जणु काय रसिक वृक्ष टाळ्या वाजवून वायूच्या गायनाचे अभिनदन करीत होते. एका देशाच्या निशाणाखाली गोळा झालेल्या अठरापगड जातीप्रमाणे निरनिराळी झाडे त्या वनभागात खाद्याला खादा लावून उभी होती. मधूनच दिसणाऱ्या एखाद्या आब्यावर हिरवे घोस लटकलेले पाहून एकत्र खेळणाऱ्या बालकाच्या जमावाची कुणालाहि आठवण झाली असती. "

समुद्र हा तर कवीचा लाडका विषय. त्याच्या लाटाची अखड क्रीडा वर्णन करताना कोणा कवीला शीण वाटेल ? खाडेकर लिहितात, " सध्यासमुद्रातील विविध लहरींचे नर्तन पहावे की, खोल तळ्याप्रमाणे खाली पसरलेल्या अफाट दरींत तरगाप्रमाणे हालणाऱ्या झाडाझुडपाच्या शेड्याकडे

पहावे ? डावीकडे किल्लयाच्या भव्य तटाप्रमाणें पसरलेला डोंगर सुंदर कीं उजवीकडे समुद्राच्या भव्य लाटाप्रमाणे दिसणाऱ्या सह्याद्रीच्या निळसर रांगा अधिक सुंदर? साऱ्या विश्वातील वनस्पतींचे हें संमेलन पाहिल्यावर जगात मरुभूमि आहे याच्यावर कुणाचा तरी विश्वास बसेल का? जिकडे पहावे तिकडे हिरवेगार. बालकाचे हास्य, पत्नीचा शृंगार आणि मातेचे वात्सल्य याचा त्रिवेणीसंगम त्या सृष्टिसौंदर्यात प्रतिबिंबित झाला होता. आधीव्याधींचे माहेरघर असणारा मनुष्यदेह टाकून नवपल्लव होऊन वृक्षावर झोके घ्यावेत, वायुलहरी होऊन या सौंदर्यसागरात पोहत रहावे, एखादे पाखरू होऊन पानाच्या तालावर गाण्याला सुरवात करावी, किंबहुना देहाची एवढीदेखील उपाधी न बाळगता पश्चिमेकडल्या तेजोरसात विलीन व्हावे अशी इच्छा यावेळी सुधाकराच्या मनात उत्पन्न झाली."

सौंदर्य-सागरांच्या सीमेवर

नुसता समुद्र झाला. पण एकीकडे शेतातील पिकाचा सागर, तर दुसरीकडे समुद्रात पाण्याचे पीक—अशा दोन सौंदर्य-सागराच्या सीमेवर उभे राहून खांडेकर लिहितात, " उजव्या बाजूला हिरव्यागार भातशेतीने भरलेला मळा डुलत होता, डाव्या बाजूला तेजस्वी सूर्यकिरणांनीं नटलेला समुद्र झुलत होता. वाऱ्याच्या झुळकेसरशी एकीकडे भाताचीं रोपे झुळझुळत, तर दुसरीकडे जललहरी सळसळत. भाताना फुटू लागलेल्या लोंबराप्रमाणे लाटावरला फेस सूक्ष्म दृष्टीने पाहणाऱ्या प्रेक्षकाला रमवू शकला असता. आळीपाळीने या दोन सागराकडे थोडा वेळ पाहून त्या दोघी पुढे चालू लागल्या. समुद्राच्या सहवासाने वाळवटही नाचरे झाले होते, म्हणूनच कीं काय वाळूचे बारीक कण एकमेकाचा पाठलाग करीत हवेंत धावत होते. लाटाची क्रीडा पाहण्याचा मोह वारुणीला अनावर झाला आणि शिवमंदिराकडे न वळता त्या दोघीही पाण्यात जाऊन उभ्या राहिल्या. पाण्याखालून झरझर नाहींशी होणारी वाळू, कड्यावरून उड्या टाकणाऱ्या लहान धबधब्याप्रमाणे दिसणाऱ्या लाटाच्या रांगा, लाटा किनाऱ्याकडे आल्या म्हणजे कुरळ्या केसाप्रमाणे चालणारी त्याची क्रीडा,

घोलक्याच्या झालरीप्रमाणे वाटणारा त्या लाटावरील फेस, या साऱ्या गोष्टी किती वेळ पाहिल्या तरी नुकत्याच आपण पाहू लागलो आहो असे वारुणीला वाटले. ”

साधा पाऊस ! पण त्यावर लढाईचे रूपक खाडेकर कसे सागोपाग चढवितात. पहा:—“ आकाशात युद्धाचा नगारा वाजला. लगेच काळी चिलखते घातलेले मेघसैनिक इकडे तिकडे फिरू लागले. त्यानी रणदुदुभि वाजवून निशाण मधूनच फडकावण्याला सुरवात केली. त्या मेघाना भिऊनच की काय वारा पृथ्वीवर पळत आला. प्रीतीप्रमाणे भीतीही सासर्गिक असल्यामुळे भयभीत वायूचा स्पर्श होताच झाडेही थरथर कापू लागली. आकाशाच्या बागेत फुललेल्या तारकापुष्पाचा मेघानी केव्हाच चेदामेदा केला होता थोड्याच वेळात त्यानी शरवृष्टि आरभिली आणि पावसाच्या सरीवर सरी कोसळू लागल्या. ”

अशीच अलकारिक भाषा नायक–नायिकापासून मोटार–ड्रायव्हर व कारखान्यातील कामकरिणी येथपर्यंत सर्वांच्या तोंडी आहे. त्यामुळे पात्रातील स्वाभाविकता उणावली आहे. पण समाजाविषयी व्यापक दृष्टीने विचार करण्याची शिकवण ही कादबरी वाचकाला देते आणि तीहि काव्यपूर्ण कल्पनेच्या व रसपूर्ण भावनेच्या द्वारे.

‘ उल्के ’तील स्वभाव–लेखन

या गुणाचा विकास ‘उल्का’ या कादबरींत पहावयास सापडतो. ‘ध्रुवा’-नंतर थोड्याच दिवसांनीं ही कादबरी महाराष्ट्र रसिकाच्या हातीं पडली आणि त्यानी तिचे मोठे कोडकौतुकहि केले. ‘उल्का’ ही एका खेड्यातील शाळामास्तराची मुलगी. राष्ट्रसेवा करण्याच्या बुद्धीनें खेड्यात वीस रुपयावर शिक्षकी करणारे ध्येयवादी भाऊ, हें भाऊसाहेब खाडेकराचेच प्रतिबिब आहे असें बऱ्याच ठिकाणीं वाटते. सरस्वतीची सेवा करण्यासाठीं लक्ष्मीकडे पाठ फिरविल्यामुळे भाऊंना अनेक सकटे सोसावी लागतात. त्यामुळे क्वचित् निराशेचे, पश्चात्तापाचे झटके त्याना येतात. पण त्याचा स्वभाव धीरोदात्त आहे. आत्म्याचे लग्न जनसेवेशीं लावण्याची ओढ त्याना आहे.

ते गडकऱ्यांचे मित्र आहेत. त्यांच्या कविताहि कादंबरीत मधूनमधून दिलेल्या आहेत. काहीं रूपक–कथाहि कथासूत्रांत गोवलेल्या आहेत. दोन-दोन, तीन–तीन पानांची पत्रेंहि बरींच आहेत. ही कादंबरी म्हणजे उल्केचें आत्मचरित्र आहे. ' पण लक्षांत कोण घेतो ' मध्यें यमुना आपली कहाणी सांगते, तशी उल्का या कादंबरींत आत्मवृत्त निवेदन करते, पण दोहोंत तफावत किती ! यमुनेची भाषा अगदी घरगुती आणि प्रसंग अत्यंत जिव्हाळ्याचे, तर उल्केची भाषा कोटीबाज व अलंकारयुक्त आणि प्रसंग प्रेमाच्या ठरीव ठशाचे. तथापि खांडेकरांच्या इतर कोणत्याहि कादंबरीपेक्षां उल्केतील पात्रांचें स्वभावलेखन अधिक ठसठशीत आहे. त्यामुळें ती ती पात्रें जिवंत वाटूं लागतात आणि त्यांच्या सुखदुःखाशीं वाचक समरस होऊं लागतो.

ध्येयवादी नायिका

उल्केचें कथानक एवढेंच कीं, तिच्यावर वसंतराव व माणिकराव हे दोघे तरुण प्रेम करतात. पण ते दोघेहि लग्न करतात दुसऱ्या मुलींशींच. प्रणय–भंगानें होरपळलेली उल्का, अखेर एका श्रीमंत बिजवराच्या गळ्यांत माळ घालते. पुढें ती गरोदर असतांनाहि 'नवरेशाही व नोकरशाही' या दोघांचाहि कायदेभंग करून सहा महिने तुरुंगांत जाते. या मुख्य कथानकाच्या आजूबाजूला दुय्यम पात्रांचे काहीं गौण प्रसंग रेखाटले आहेत.

जगांत दारिद्र्याचा समुद्र पसरला आहे याची जाणीव उल्केला हळुहळु होऊं लागली. ती चंद्रकांतानें स्पष्ट करून दिली. सगुण नांवाच्या मजुरा-वरून गोष्टी निघाल्या असतां " चंद्रकांतानें त्याची सर्व हकीगत सांगितली. सगुण अलीकडे आजारीच होता. घरीं पाठवायला त्याला पैसे कुठून मिळणार ? भावाचें पत्र आलें, " पैसे पाठीव, नाहीतर जप्तींत घर जाणार. " तेंच भ्रमांत त्याच्या डोक्यांत घोळत होतें.

मला वाईट वाटलेलें पाहतांच चंद्रकांत म्हणाला, ' उल्का, एक सगुण पाहून रडतेस तूं. पण सारं परळ–परळच कशाला ? मुंबई, हिंदुस्थान–असल्या सगुणांनीच भरून गेलें आहे. डोळ्यांत समुद्र असला तरी आटून जाईल तो रडून रडून ! "

' आणि तो आटून गेला म्हणजे वडवानल बाहेर पडेल त्यातून ! '

प्रवास-वर्णनाचें चित्र

सावंतवाडीहून बेळगावला सारवट-गाडींतून जाण्याचा योग उल्केला आला. त्यावेळी ती दहा वर्षांची होती. घाटातून रात्रीचा तो प्रवास तिला फार आनददायक वाटला. त्या प्रवासाचे वर्णन ती पुढील आल्हादक शब्दानी करते. ' बैलाच्या गळ्यातील घुगुराचा मजुळ आवाज ऐकून कुणी तरी घंटा वाजवून देवाची पूजा करीत आहे असा भास होत होता. उजवीकडे डोंगरावर पडलेले चादणे पाहून तर शकराच्या पिंडीवर दुधाचा अभिषेक होत आहे असेच एखाद्या भाविक कवीने म्हटले असते. एका बाजूला दरी धुम्याची चादर पाघरून निजली होती. मधूनच खडकातून वाहणारे पाण्याचे ओघळ चादण्यात हिऱ्यासारखे चमकत असत. फुले आणि पाने याचा मद अस्फुट सुगध वाऱ्याच्या झुळकेबरोबर येऊन जाई. जिवलग मित्राने जाता जाता हळूच कानात आनदाची गोष्ट सागावी तसा तो सुवास वाटे. ''

समुद्राचीं नाना रूपें

सूर्यास्त आणि तोहि समुद्रावरचा—किती रम्य प्रसंग ! कैक कादंबरी-काऱ्याच्या कुचल्याने रगाविलेला. खाडेकराची उल्का म्हणते, " सूर्य समुद्रात बुडायला लागला त्यावेळीं केवढी गमत दिसली. जणु काहीं समुद्राच्या पाण्यात कुणी तरी सोन्याची घागर बुडवीत आहे. थोडा वेळ मी समुद्राच्या पाण्याशीं खेळले मोठ्या मोठ्या दिसणाऱ्या लाटा हसत-खिदळत किनाऱ्याकडे येत. पहिल्यादा त्याची भीति वाटे. पण चद्रज्योत पेटली की तिच्यातून फुले गळावीत त्याप्रमाणे लाट चटकन फुटे आणि जिकडे तिकडे फेसच फेस होई जर लावलेल्या अस्मानी साडीसारख्या दिसणाऱ्या या समुद्राकडे किती वेळ पाहिलें तरी मला पुरे होईना. ''

आणि समुद्रावरील सूर्योदय ! तो तरी कमी रम्य असतो काय ? आनदात बुडालेल्या उल्केला तर वाटलें, " बोट धक्क्याकडे जाण्याकरिता वळली. समोरच सूर्योदय होत होता. त्याचे ते पिवळसर किरण माझ्या

अगावर पडले. सृष्टिदेवतेची किती सुदर अष्टपुत्री होती ती ! त्या किरणानीं पाण्यात सोनेरी स्तभ निर्माण केले. माझ्या धुद मनाला वाटले, मी सोन्याच्या द्वारकेत आहें. माझा श्रीकृष्ण माझ्याजवळच उभा आहे. मी त्याची रुक्मिणी. रुक्मिणीला सत्यभामेसारखी मत्सरी सवत होती याचा विसरच पडला मला. ”

समुद्र व खाडी याचे सबध पाहून उल्केला पुरुष व स्त्री याचे नाते आठवले. ती म्हणते, “ बिचारी खाडी समुद्राला मिळते. समुद्र रगात आला की खाडीला भरती येते. तो रागावून दूर गेला की—खाडी म्हणजे वाळवंट होत नुसत ! खाडीचं सार जीवन समुद्रावर अवलबून ! स्त्रीचेहि असेच नाही का ? ”

समाजवादाची तुतारी

‘ दोन ध्रुव ’ ही कादबरी १९३४ साली प्रसिद्ध झाली. ती क्रमानें तिसरी असली, तरी गुणानें पहिली आहे. कृत्रिम अलकार व रुक्ष व्याख्यानें याचे ओझे या कादबरीवर लादलेले नाही. भाषा सहजसुदर आहे. मधूनमधून सवाद पुष्कळ पेरलेले आहेत. सविधानकाची बाधणीहि कौशल्याने जिज्ञासा-वर्धक अशी केलेली आहे. लेखकाला दीनाविषयी वाटणारी अनुकपा चित्रित करणारीं स्थळे अनेक आहेत. समाजसत्तावादाचा प्रचार, कलेची मर्यादा सभाळून जितका करता येणे शक्य आहे, तितका हींत केलेला आहे. कादबरीकाराचा सारा जन्म ज्या कोकणभूमीत गेला, तिच्या पार्श्वभूमीवरच कथानक उभारलेले असल्याने सुदर निसर्गवर्णने जागोजाग आलेली आहेत.

दोन जगांतील अंतर

समाजातील विषमता हेच त्याच्या दुःखाचे मूळ आहे, श्रीमंत व गरीब हा वर्गभेद नाहीसा झाल्याशिवाय समाजाला सुख, शाति व स्थैर्य लाभणार नाहीं, असा सदेश लेखकाने कलेच्या तुतारींतून ऐकविला आहे. श्रीमंती व गरिबी, विद्वत्ता व अज्ञान, कलाजीवी व श्रमजीवी याचीं दोन जगें अगदी भिन्न असतात. त्याना एकत्र आणण्यासाठीं खाडेकरानीं असें

कथासूत्र निवडले आहे की, वत्सला ही एका ललित-लेखकाची बायको. ती कुरूप असल्यामुळे तिचा त्याग तो लेखक करतो त्यामुळे ती कोकणातील एका काजूच्या कारखान्यात मजुरी करून दिवस कठते. त्याच खेडयातील एक कामकरीण शहरात जाऊन नटी होते तिच्यावर तो ललित-लेखक प्रेम करतो अशा या दोन मार्गांनी त्या दोन जगाना साधणारा पूल खाडेकरानी निर्माण केला आहे. त्यानी असे दाखविले आहे की, " कला आणि जीवन, पाढरपेशा व कामकरी, भोग आणि त्याग—वत्सलेला जिकडे तिकडे ध्रुवाच्या जोड्या दिसू लागल्या. ध्रुव दोन हेच खरे ! पण त्याच्यातले हे भयकर अतर ! या अतरामुळेच जगातली सर्व दु खे उत्पन्न झाली आहेत "

जीवनाला पोषक कला

या दोन ध्रुवातील अतर जितके कमी होईल, तितके समाजातील दु:खहि सपुष्टात येईल. जीवन व कला यांचेहि ऐक्य होणे अवश्य आहे हे या कादबरींतील एक गाधीवादी व्यक्ती अलकारिक रीतीने सागते. बाप्पा म्हणतात, ' जीवन म्हणजे जमीन ! काळी, उच सखल, ओबडधोबड पण तिच्यातूनच पिके निघतात कला ही आकाशासारखी ! आकाशात नक्षत्र चमकली तरी फळ जमिनीवरच पिकतात ! '

' पण ती पिकवत कोण ? आकाशात पाऊसच पाडला नाहीं तर ? ' सुलोचनेने विचारले.

' आकाशात पाऊस जातो कुठून ? जमिनीवरूनच ना ? '

गांधीवादी पुढाऱ्याचें शब्दचित्र

या बाप्पाचे शब्दचित्र खाडेकरानी इतक्या कुशलतेने काढले आहे की, ते वाचून कोणालाहि कोकणातील एका सुप्रसिद्ध गाधीवादी पुढाऱ्याची मूर्ति दिसू लागते. बाप्पा शरिराने कसे होते ? तर "स्वारी इतकी हडकुळी होती कीं, बोलून सोय नाही प्रसगीं वदनाला झेडा नसला तरी याच्या डोक्याला तिरगी फडके बाधून झेडावदन केले तरी चालण्याजोगे होते. वर्ण काळसरच. गालाच्या हाडाप्रमाणे, पुढचे दोन दातही वर आलेले.

खादीचा पंचा गुडघ्याच्या खालीं एकदोन अंगळे असेलनसेल. केस डोक्याबरोबर कापलेले. एखाद्या उघड्याबोडक्या डोंगराप्रमाणें डोकें दिसत होतें त्यामुळे. अंगावरली खादीची चादर मात्र त्यांनीं खांद्यापाशीं दोन्ही हातांनीं घट्ट धरली होती. ”

सृष्टि-वर्णनाची बहार

कोंकणांतील सृष्टिसौंदर्याचें वर्णन खांडेकर पुढीलप्रमाणें करतात —“ देवळाला वळसा घालून आल्यावर त्या भव्य सुंदर तळ्याचें दर्शन होतांच वत्सलेच्या श्रमाचा परिहार झाला. त्याच्या निळसर पाण्यावर हळहळ मिटूं लागलेलीं कमळें दुरून ताऱ्याप्रमाणें दिसत होतीं. मधून-मधून पाण्यावर एखादा लहान तरंग उठे आणि एखाद्या कमळाभोंवतीं नाचे. जणुं काहीं तो त्या कळीला लाडकेपणानें म्हणत होता, ‘कमळाताई, काय ग झालं इतकं रागवायला? हा घे माझा पापा!’ तळ्याच्या तीन बाजूंना तीन टेकड्या होत्या. त्याच्या मध्यभागीं हिरव्या कोंदणांतल्या निळाच्या खड्याप्रमाणें तें तळें चमकत होतें मधूनच वाऱ्याची मंद झुळुक काजूच्या मोहराचा सुगंध घेऊन येई. त्याचा मंदमधुर वास वत्स लेला अत्तरापेक्षांहि अधिक आनंददायक वाटला.”

शहरी संध्याकाळचें चित्रण

मुंबई शहरांतील संध्याकाळच्या देखाव्याचें वर्णन करतांना खांडेकरांनीं प्रत्येक वाक्याच्या गळ्यांत एक एक अलंकार घातला आहे ते म्हणतात, “ सुरकुतलेल्या चेहऱ्याच्या म्हातारीप्रमाणें संध्याकाळ मुंबईत प्रवेश करीत होती. रस्त्यावर उलटसुलट चाललेलीं अगतिक माणसें! त्या वृद्धेच्या हृदयांतील अनंत आशाच होत्या त्या! वत्सलेनें समोरच्या इमारतीच्या कांचेच्या तावदानाकडे पाहतां पाहतां तिच्या मनांत आलें—माझ्या आशा आणि हीं कांचेचीं तावदानें सारखींच नाहींत का? हीं तावदानें उद्यां पुनः चमकूं लागतील, पण माझ्या आशा? लग्नाच्या वेळीं आपण केवढीं मनोराज्यें केलीं. ‘ मी काहीं कुणाची स्वयंपाकीण होण्याकरितां जन्माला आलेले नाहीं ’ हे आपल्या गर्विष्ठ मामीला आपण किती तोऱ्यानं जाणवलें.

पण मनोराज्ये म्हणजे दंवाचे थेंब ! दवबिंदूंच्या माळा जगात कुणाला गळ्यात घालायला मिळाल्या आहेत ?"

कृत्रिमतेचा त्याग

'दोन ध्रुव' व 'उल्का' याप्रमाणेच 'हिरवा चाफा' हीहि खाडेकराची कादबरी आपल्या विशिष्ट गुणानीं लोकप्रिय झालेली आहे. 'ज्योत्स्ना' या आपल्या मासिकात ही कादबरी खाडेकरानी १९३६ च्या ऑगस्ट-पासून सुरू केली. त्यावेळी प्रा. फडके याच्या कादबऱ्या लोकप्रियतेच्या लाटेवर उभ्या होत्या. त्या लाटेच्या अग्रावर आपली कादबरीहि आपण बसवू, अशा ईर्षेनेच जणू काहीं खाडेकरानी ही कादबरी लिहिलेली दिसते. अलकाराची कृत्रिमता कमी करून प्रणयाची मादकता या कादबरींत खाडेकरानीं वाढविलेली आहे. हिच्यातील 'दोन रहस्ये' हे प्रकरण तर फडक्याच्या कोणत्याहि कादबरींत सहज खपून जावे इतके सहजसुदर व प्रणयरम्य आहे. नायिका सुलभा ही एका श्रीमत वकिलाची मुलगी, डॉक्टर झालेली. 'ती हसली' ही साधी गोष्ट खाडेकर कलात्मक रीतीने कशी सागतात पहा. "सुलभेने हसू आवरण्याचा शिकस्तीचा प्रयत्न केला पण जोराने उतू जाऊ लागलेले दूध पाण्याच्या चार थेबानी थोडेच खालीं बसते ! अवखळ बालकाने आईच्या हाताला झटका देऊन एकदम मऊ वाळूत लोळण घ्यावी, त्याप्रमाणे हे खुदकन बाहेर पडले."

कथानकांतील रहस्यें

आपले गुरू श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर याच्यापासून रहस्यमयता हा गुण घेऊन खाडेकरानीं ह्या कादबरीत ओतला आहे. सुलभेचा भाऊ मनोहर यावर खुनाचा आरोप आलेला आहे म्हणून तो फरारी झालेला असतो, असे आरभीं कळते, मध्यतरीं तो अभयमित्र या नावाने लपतछपत येऊन भेटतो आणि शेवटीं तो खून त्याने केलेला नसून एका पठाणाने केलेला आहे असे उघडकीस येते. तसेच दुसरे रहस्य त्याच्यावर प्रेम करणारी केशर हिचे. ती एका गिरणीवाल्याची मुलगी. ऐश्वर्यात लोळणारी, गाण्यात निष्णात, पण तिच्या आईला तारुण्यात वाईट मार्गाला लावलेले असतें.

कोणी ? तर सुलभेच्या वकील असलेल्या वडिलानींच. स्वाभाविकतेला धक्का न देता रहस्ये आली तर ती जिज्ञासा वाढवू शकतात. पण तसे येथे फारसे घडत नाही. सुलभेचे प्रेम बसते मुकुदावर. तो कामगाराचा पुढारी असतो. त्याच्या मुखाने समाजसत्तावादाची तत्त्वे खाडेकराना घोषित करता आलीं आहेत.

आयुष्याचें तत्त्वज्ञान

आयुष्य ही एक लढाई आहे हा विचार खाडेकरानीं मुकुद व सुलभा याच्या एका सवादात माडला आहे. तो सवाद असा—

'आयुष्य ही एक फार विचित्र लढाई आहे. या घनघोर संग्रामात मनुष्याला समाजाशी लढाव लागत, आपल्यावर प्रेम करणाऱ्या नातलगाशीं लढाव लागत, फार काय स्वतःशीहि लढाव लागत.'

'स्वतःशी ? ' एकदम चमकून सुलभेने विचारले.

'हो, शत्रूचा बालेकिल्ला तर तोच आहे.'

'म्हणजे मनुष्य स्वतःचाच शत्रु असतो ? '

'नवलस वाटल तुला ? Better is the enemy of Good. प्रत्येक मनुष्यात दोन विरोधी आकाक्षा असतात, त्याला सुखान रहावस वाटत, पण त्याचबरोबर काहीतरी विशेष कराव, जगाच्या उपयोगी पडाव, असा दिव्य भासहि त्याला मधूनमधून होतो. हा भास सत्यसृष्टींत उतरावा म्हणून त्याला स्वतःशीहि लढाव लागत ! '

' आणि या लढाईत जखमा झाल्या तर ? '

' झाल्या तर का ? होतातच ! ही काही लुटूपुटीची लढाई नाही. पण त्या जखमावर छानस औषध आहे एक ! '

' कोणत ? '

' प्रेम करणार मनुष्य ! '

क्रांतीचा नेता कोण ?

' श्रीमताच्या जवळचा दाम म्हणजे गरिबाचा निढळचा घाम ' हा सिद्धान्त मुकुद सुलभेला पढवितो. आणि पुढे असे सागतो की, "आणखी

कारखाने निघू देत, आणखी माल उत्पन्न होऊ दे, पण तो ज्याच्या श्रमाने निर्माण होतो, त्याचा त्याच्यावर हक्क असू दे. ' असे ' श्रम हेच भांडवल ' हे साम्यवादी तत्त्व तो तिच्या मनावर बिंबवतो. त्यामुळे तीहि शेतकऱ्यांच्या चळवळीत सामील होते. ही समाजवादी क्रांति घडवून आणण्याची जबाबदारी व शक्ति मध्यमवर्गातच आहे असे तिला वाटते. तिचे मन म्हणते, " आजचे जग गरिबांचे नसेल पण उद्याचे जग त्यांचे का होऊ नये ? पण जगात एवढा फरक पडेल का ? या जगात आपोआप काहीच बदलत नाही कुठल्याहि देवाची मूर्ति दगडातून काही प्रगट होत नाही. मूर्तिकाराने ती दगडातून निर्माण केलेली असते मग आता जगाला हे नवे रूप कोण देणार ? गरिबांना शक्ति नाहीं, श्रीमंतांना इच्छा नाहीं ! या दोन जगांच्या सीमेवर राहणाऱ्या माणसांनीच या क्रांतीचा पुढाकार घ्यायला हवा त्यांच्या डोळ्यांवर श्रीमंतीचा धूर नसतो आणि त्यांच्या डोळ्यांतून गरिबीचे अश्रुहि वहात नसतात त्यामुळे उघड्या डोळ्यांनी सारी वस्तुस्थिती त्यांना स्पष्ट पाहता येते. त्यांची अंतःकरणे उपासाने सुकलेली नसतात आणि विलासाने कुजलेलीहि नसतात. एकमेकांशी प्रेमाचा काडीमात्रहि संबंध न ठेवणाऱ्या या दोन जगांत मोकळेपणाने जर कुणी संचार करू शकतील तर ते मध्यमवर्गातील लोकच ! उद्याचे जग गरिबांचे होईल अशी धडपड करणे हे या लोकांचे कर्तव्यच आहे "

ध्येयाची ओढ

हिरव्या चाफ्याचा वास दुरून येतो आणि ते फूल लपलेले असते झाडावरील पानांत. त्याप्रमाणेच प्रेम व ध्येय दूर असते, पण हृदयाला ओढ लावीत असते ही कल्पना या कादंबरीत चाफ्याच्या सुगंधाप्रमाणे ओतप्रोत भरून राहिलेली आहे. मुकुंदाच्या गरीब बहिणीच्या शुश्रूषेसाठी सुलभा घरी न जाता तिच्याजवळ राहते, तेथून निघताना तिच्या हातावर एक नोट ठेवते आणि शेवटी ' ताई सोडून गेली रे आपल्याला ' ही दुःखद वार्ता जखमी झालेल्या मुकुंदाला सांगते, हे तिन्ही प्रसंग करुण रसाने भरलेले आहेत. सुभाषिताची पखरण तर सर्वत्रच आहे. मुकुंद

मुलभेला लिहिलेल्या एका पत्रात म्हणतो, " वर्तमानकाळ हा वाहत्या नदीसारखा असतो. तो भूतकाळाच्या पर्वतातून उगम पावत असला तरी भविष्यकाळच्या सागराकडेच त्याची धाव असावयाला नको का ? "

क्रौंचवध, पांढरे ढग इत्यादि अलीअलीकडच्या कादंबऱ्यात खांडे-करांनी आपल्या भाषेतील कृत्रिमतेला कातरी लावली आहे, पात्रात जिवत-पणा आणला आहे आणि समाजवादाचा प्रचार कलात्मक पद्धतीने केला आहे चित्रपट-सृष्टीत प्रवेश केल्यामुळे त्या सृष्टीतील चमत्कृतीचे पडसाद त्याच्या कथा-सृष्टीत उमटू लागले आहेत.

अभ्यासाच्या वाटा

(१) श्री खांडेकर हे कल्पकतेचे कुबेर आहेत तसेच ते आहेत सौंदर्यवादीही" हे विधान उदाहरणे देऊन सिद्ध करा

(२) 'कलेसाठी कला व जीवनासाठी कला' या दोन मतांचे पुरस्कर्ते म्हणून प्रो फडके आणि श्री खांडेकर प्रसिद्ध आहेत त्यांची ही मते थोडक्यात देऊन तुम्हाला त्याबद्दल काय वाटते ते लिहा

(३) श्री खांडेकरांनी आपल्या कादंबऱ्यांतून सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार केला आहे का ? उत्तर आधारासह लिहा

(४) खांडेकरांची भाषा म्हणजे कारंजाचे फवारे असे आपण का म्हणतो ? त्यांच्या भाषासरणीतील विशेष कोणते ?

(५) 'दोन ध्रुव' किंवा 'हिरवा चाफा' या कादंबरीत तुम्हाला खांडेकरांची कोणती वर्णने आवडली ? ती आपल्या भाषेत लिहिण्याचा प्रयत्न करा

(६) संसाराशी आणि रोगाशी झगडत झगडत श्री खांडेकरांनी साहित्याची सुरम्य व सुगंधी बाग फुलविली ' हे स्पष्ट करण्यासाठी श्री खांडेकरांचे जीवन-चरित्र थोडक्यात द्या

अधिक अभ्यास

उल्का—वि स खांडेकर

खांडेकर, चरित्र व वाङ्मय—मा का देशपांडे

ग. त्र्यं. माडखोलकर : : २

'राजकीय कादंबरीकार' हा बहुमान मराठीत मिळविणारे प्रमुख साहित्यिक म्हणजे माडखोलकर. त्याचेपूर्वी कादंबऱ्यामध्ये राजकीय विचार किंवा वातावरण अगदीच येत नसे असे नाही. अर्थात् कादंबरी म्हणजे एक ललित कृति—मानवी भावनाच्या आविष्काराचे एक साधन—संसारातील सुखदुःखाचे चित्रण करणे हे तिचे मुख्य कार्य—त्यामुळे सामाजिक विषयाना सहजच प्राधान्य आलेले. तरुण-तरुणीचा प्रणय, स्त्रीशिक्षण, पुनर्विवाह, विधवाची दुःस्थिती, इत्यादि हृदयातील भावना हलविणारे विषय कादंबऱ्यामध्ये मुख्यत. रंगविलेले असतात. पण ते रंगविता रंगविता, कुशल कादंबरीकार त्या त्या वेळच्या परिस्थितीचे चित्रहि त्यात उमटवितो.

आणि त्या चित्रणात राजकारण सहजच येते. ‘ कर्मयोग, ’ ‘ आजच ’ इत्यादि कादबऱ्या म्हणजे हरिभाऊ आपट्याच्या राजकीय मताच्या तुताऱ्याच होत. ऐतिहासिक कादबऱ्या रचण्यातहि हरिभाऊचा उद्देश चालू राजकारणाला पर्यायाने वाचा फोडण्याचाच होता. याशिवाय काही कादबऱ्या खास राजकीय विषय घेऊनहि रचलेल्या होत्या. १९३४ साली प्रसिद्ध झालेली ‘ थोरली आई ’ ही कादबरी तर १९३० सालातील गाधीजीच्या चळवळीवरच आधारलेली आहे आणि त्यासाठीच ती परक्या सरकारने जप्तहि केली होती. तशी प्रश्नोत्तरेहि विधिमडळात झालीं होती. राजकीय कारणासाठी आक्षिप्त ठरलेली तीच पहिली मराठी कादबरी. पण राजकारणाला प्राधान्य देणाऱ्या कादबऱ्या कलावैभवाने नटाविणारे व एकापाठोपाठ अनेक प्रसिद्ध करणारे माडखोलकर हे पहिलेच होत. केवळ सख्येच्याच नव्हे, तर पृष्ठसख्येच्या—आणि त्याहिपेक्षा कलात्मकतेच्या दृष्टीनेहि माडखोलकराच्या राजकीय कादबऱ्याचे स्थान उच्च श्रेणींत आहे.

वाङ्मयीन गुरु

सुमारे दहा वर्षाचे अल्पावधीत दहा-बारा कादबऱ्या लिहून माडखोलकरानीं मराठी कथासृष्टीत आपल्या नावाचे लेणे कोरले आहे. ‘ केवळ सौदर्य–निर्मिति हे ललित वाङ्मयाचे उद्दिष्ट नसून उद्बोधन हे आहे ’ असे त्याचे निश्चित मत आहे ‘ सौदर्य-निर्माणाचे एकमेव उद्दिष्ट ललित-वाङ्मयाच्या माथी मारून त्याला जे एकागी आणि कृत्रिम स्वरूप देण्यात येत असते ’ त्यावर त्यानी टीका केलेली आहे. त्याचे साहित्य सहेतुक असते. त्याचे लालित्य लोकजागृतिकारक असते. त्याच्या लेखनातील प्रमुख गुण म्हणजे रेखीवपणा. शब्दाची योजना, वाक्याची रचना, कथानकाची घडण-सारे कसे, हस्तिदती वस्तूप्रमाणे, कोरीव–कातीव ! हा गुण त्यानी आपले गुरु श्री. श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर याजपासून उचलला. त्याबरोबरच श्री न. चि. केळकर याचेकडूनहि त्यानी चिकित्सकपणा व समतोलपणा हे गुण घेतले. गडकऱ्याच्या भाषावैभवाची छापहि माडखोलकराच्या लेखनावर आरभी आरभीं घनदाट पडलेली दिसते. कोल्हटकर, केळकर, व

गडकरी या तिघाच्याहि ललित गुणाचा रस आपल्या मनाच्या मुशीत ओतून माडखोलकरानी आपल्या साहित्याची सुवर्ण—मूर्ति निर्माण केली.

कादबरीकार या दृष्टीने पहाता त्यानी प्रा. फडके व श्री. खाडेकर या दोघाचेहि चागले गुण घेतले. फडक्याचा रस-परिपोष त्यानी आपलासा केला, पण त्याच्याप्रमाणे ते केवळ शृगारातच रगून गेले नाहीत. खाडेकराप्रमाणेच माडखोलकर प्रौढ, रम्य व सुसस्कृत भाषा लिहितात आणि तिच्या अगावर मोजके पण ठसठशीत अलकारहि घालतात. परतु खाडेकराप्रमाणे त्या अलकाराचा अतिरेक करून व कथानकात कृत्रिमता आणून ते स्वभाव-रेखनाची किवा रसनिर्मितीची हानि होऊ देत नाहीत कोल्हटकर व केळकर या " दोन तात्या "पासून आपल्याला किती व कसा लाभ झाला, हे कृतज्ञतेने नमूद करताना माडखोलकर म्हणतात, " केळकराजवळ जे पाच महिने मी काढले, त्या पाच महिन्यात जन्मभर पुरेल इतके लेखनकलेचे शिक्षण त्यानी मला दिले पण ते सगळे सहजगत्या आणि अप्रत्यक्ष, कोल्हटकराप्रमाणे सहेतुक किवा श्रमपूर्वक नव्हे. पण आब्याच्या झाडाखाली बसलेल्या माणसाला त्याच्या छायेचा गारवा सहजासहजी मिळाला आणि फलभाराने लवलेल्या त्याच्या फादीला लागलेले चार आबेहि अनायासे त्याने तोडले म्हणजे तो लाभ नव्हे असे थोडेच आहे ? "

बाळपणांतील श्रीमंती

एकोणिसावे व विसावे या दोन शतकाच्या सीमेवर माडखोलकराचा जन्म झालेला आहे १९०० साली तारीख २८ डिसेबर या दिवशी मुबई येथे ते जन्मले. जुन्या शतकातील भारतीय सस्कृति व नव्या शतकातील पाश्चात्य सस्कृति या दोघीकडूनहि त्याना जणु काही साहित्याचे बाळलेणे मिळाले. त्याचे वडील भिक्षुक होते, तरी बरेच सपन्न होते. घरच्या गणेशोत्सवात आरतीच्या वेळी नेसण्याकरता आठ दिवसासाठी आठ सुदर पीताबर लहानग्या गजाननासाठी त्याच्या वडिलानी घेतले होते. विसावें वर्ष लागेपर्यत प्रत्येक सणाला गजाननाला कठीपासून कडीतोड्यापर्यंत दागिने घालावयास मिळत. शाळेत जावयाचे तेहि अशा झोकानोकाने

की, कोणाला वाटावे एखादा लक्ष्मीपुत्रच आला आहे. डोक्याला जांभळ्या मखमलीची भरजरी टोपी, अंगात सॅटिनचा झगझगीत लांब कोट, दोन्ही हातात हिऱ्याच्या आंगठ्या, कपाळाला उभे केशरी गंध आणि पायात जरीची काडी असलेला लालभडक पुणेरी जोडा अशा थाटात जेव्हा ते मराठी शाळेत गड्यासह जात असत, तेव्हा मास्तर विनोदाने म्हणावयाचे, " याव सवाई माधवराव ! "

वाचनाचा सोस

गजाननरावाच्या आयुष्यातील पहिली वीस वर्षे मुंबईतच गेली. तापट वडिलांच्या कडक नजरकैदेत त्यांना हा काळ काढावा लागला. भस्म व गंध अंगाला लावावे, प्रदोषाचा उपवास करावा, शंकराची प्रार्थना करावी, योगासने–प्राणायाम करावे–इत्यादि कर्मठ परंपरेत त्यांचे पूर्वायुष्य न्हाऊन निघालेले आहे १९१८साली त्यांना मॅट्रिकच्या परीक्षेत अपयश आले. वडिलांनी पुनःपुन आग्रह केला तरी मॅट्रिकचे तोंड न पहाण्याचा हट्ट त्यांनी काही सोडला नाही. पण त्यांचे खरे यश म्हणजे वाङ्मय–लेखनातील. त्या यशाचे एकएक तुरे ते लहानपणापासूनच आपल्या मस्तकीं खोवीत चालले होते. मोरोपंत, रामदास, तुकाराम व शाहिरी वाङ्मय यांचा अभ्यास ते कसून करीत होते कालिदास, भवभूति, बाण, जयदेव वगैरे संस्कृत वाग्भटांचाहि परिचय त्यांनी चांगलाच करून घेतला होता इंग्रजीतील वर्डस्वर्थ, टेनिसन, शेले, वगैरे कवींचे काव्य त्यांनी वाचले होते. इटाली व आयर्लंड यांच्या इतिहासाचे अध्ययनहि त्यांनी केले होते

या वाचनाचे फल लेखनाच्या रूपाने देण्यास ते समर्थ होते. नुसते टिप-कागदाप्रमाणे दुसऱ्याचे विचार शोषून घेणारे वाचक पुष्कळ असतात, पण स्पंजाप्रमाणे घेतलेले ज्ञान जसेच्या तसे, किंबहुना मेघाप्रमाणे ते मधुर करून परत देणारे वाचक मात्र विरळा. माडखोलकरांनी वयाच्या अकरावे वर्षीं पद्य व पंधराव्या वर्षीं गद्य लिहावयास सुरवात केली. ' सारस्वत–सेवक–संघ ' नावाचा एक मित्रांचा गट त्यांनी बनविला होता. त्या संघाचे ' महाराष्ट्र ' नावाचे मासिकहि नियत असे. वाचन, विवेचन व

लेखन असे कार्य या सघामार्फत होत असे. त्याच्या जोडीलाच ' देशसेवक सघ ' हि त्यानी स्थापन केला होता. त्या सघातर्फे ' जागृति ' नावाचे हस्तलिखित निघत असे. त्याचे सपादक माडखोलकरच होते. दर आठवड्यास सभा भरून राष्ट्रीय प्रश्नाचा विचार अनेक अगानीं होत असे. या सर्व भाषणालेखनाचा झरा म्हणजे सामुदायिक मालकीचा ग्रथसग्रह. त्यात सुमारे दोन हजार ग्रथ होते. त्याचा फडशा माडखोलकरानी केव्हाच पाडला होता.

श्रेष्ठ टीकाकार

' केशवसुताचा संप्रदाय ' हा माडखोलकराचा टीकात्मक लेख १९१९ सालीं ' नवयुग ' मासिकात प्रसिद्ध झाला. त्यामुळे ते एकदम प्रकाशात आले. त्यापूर्वीं त्याच्या कविता ' विविध-ज्ञान-विस्तार ' वगैरे मासिकातून प्रसिद्ध होत होत्या. पण टीकाकार म्हणूनच ते मराठी वाचकापुढे तेजस्वीपणाने आले. आणि अजूनहि त्याचे स्थान ' टीकाकार ' म्हणूनच श्रेष्ठ आहे. या पहिल्या टीका–लेखाची प्रशसा पुष्कळच झाली श्री. कोल्हटकर तर मिस्किलपणाने म्हणाले, " याचा गडकऱ्यावरला लेख जेव्हा मी वाचला तेव्हा मला कळेना, आपण गडकऱ्यावरला लेख वाचतो आहोत कीं, गडकऱ्याचा लेख वाचतो आहोंत हे !" यानतर काहीं वर्षांनी कोल्हटकरानीं आपल्या या शिष्याला असे प्रशसा–पत्र दिले की, "...आपले गद्य उत्तरोत्तर फारच तेजस्वी व वैचित्र्यमय होत चालले आहे. आपल्याहून चागले गद्य लिहिणारे लेखक फारच थोडे असतील असे वाटते."

रवि-किरण-मंडळाचा लाभ

साहित्याबरोबरच राजकारणावरहि लेख लिहिण्यास माडखोलकरानीं १९२१ पासूनच सुरवात केलेली आहे. त्यावर्षीं त्यानी आयर्लंडातील सिनफेन चळवळीवर चार लेख लिहिले. ते सर्व केळकरानी केसरींत प्रसिद्ध केले–आणि तेहि अग्रलेखाजवळच्या मानाच्या स्थानीं. त्यानतर एका वर्षाने ' आधुनिक कवि-पचक ' हे माडखोलकराचे टीकापर पुस्तक प्रसिद्ध झाले व खूप गाजले त्याच सुमारास पुणे येथे ' रविकिरण मडळ ' स्थापन

झाले. त्यात यशवत, गिरीश, माधव ज्युलिअन् इत्यादि कवि-श्रेष्ठाचा सहवास माडखोलकराना लाभला. तो त्याच्या साहित्यिक उत्कर्षाला पु्ष्कळच पोषक ठरला. ना. गोखले याच्या 'भारत-सेवक-समाजामध्ये' १९२२ साली माडखोलकरानी प्रवेश केला. 'सोसायटीं'त राहून वाङ्मयकार्य करण्याचा त्याचा विचार होता. पण १९२४ साली त्यानीं राजीनामा दिला. तेथे त्याना चाळीस रुपये पगार मिळत होता. या अवधीत 'ज्ञानप्रकाशात' दर शनिवारी 'काव्यशास्त्रविनोद' व दर शुक्रवारीं 'परराष्ट्रीय राजकारण' हीं सदरे माडखोलकर लिहीत. १९११ सालीं केळकरानी बडोद्याच्या साहित्य-समेलनाचे अध्यक्षपदावरून जे सस्मरणीय भाषण केले, त्याचे प्रत्यक्ष लेखन आणि लेखनाची आधीची व नतरची तयारी ही सर्व कामे माडखोलकरानींच पार पाडली, एवढेच नव्हे तर, या भाषणातील आधुनिक मराठी काव्याच्या विवेचनात माडखोलकराचे आपणाला मोठे साहाय्य झाले असे केळकरानींच स्वतः जाहीर केले.

वृत्तपत्राच्या सृष्टींत

बुद्धीला चौरसपणा आणून देणाऱ्या व समाजाच्या दैनदिन जीवनाची घडण बनविणाऱ्या वर्तमानपत्राच्या धारेस माडखोलकर पुणे येथे जे लागले, ते नागपूरपर्यंत वहात गेले. तेथील 'महाराष्ट्र' साप्ताहिकाच्या सपादक-वर्गात ते १९२४ साली जाऊन दाखल झाले. साहित्यातील विजयाचे ध्वज हातीं घेऊन गेलेल्या माडखोलकराना तेथे आरंभीं पगार किती मिळत होता? तर फक्त साठ रुपये. शेवटीं शेवटी चढत चढत तो ९५ पर्यंत गेला. शभरी काहीं तेथे गाठली गेली नाहीं! त्यासाठीं त्याना स्थानातर करावे लागले. नागपूर येथेंच १९४४ सालीं 'तरुण भारत' नावाचे दैनिक निघाले, त्याच्या मुख्य सपादकाचा मान माडखोलकराना लाभला. मान मोठा, पण धन? शभर रुपये पगार त्याना मिळू लागला. आपलीं ठाशीव मते पल्लेदार भाषेने व डौलदार माडणीने समाजापुढे ठसठशीतपणे ठेवण्याचे स्वातत्र्य त्याना 'तरुण भारता'त लाभले. १९३० सालीं जगल सत्याग्रहात भाग घेऊन माडखोलकरानी चार महिने कारागृहवास भोगला.

संयुक्त महाराष्ट्राचा पुरस्कार

सुमारे दहा वाङ्मयविषयक प्रबंध, बारा कादंबऱ्या, सहा नाटिका, दोन कथासंग्रह आणि काही कविता यांचे ललित भांडार महाराष्ट्र-शारदेच्या चरणी माडखोलकरांनी अर्पण केले तिचा प्रसाद म्हणून बेळगाव येथे १९४५ साली भरलेल्या साहित्य संमेलनातील ललित वाङ्मय विभागाचे अध्यक्षपद त्यांना देण्यात आले. त्या अध्यक्षपदावरून त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्राचा पुरस्कार आवेशाने पण संयुक्तिकपणे केला. त्यापुढेहि याच कार्याचे कंकण हाती बांधून त्यांनी चळवळ केली बडोदे, इंदूर, औरंगाबाद, मुंबई, पुणे, महेश्वर, उज्जयिनी वगैरे अनेक ठिकाणच्या प्रांतिक साहित्य संमेलनाची अध्यक्षपदे त्यांनी भूषविली आहेत १९४८ साली, गांधी-हत्येनंतर नागपुरात जी जाळपोळ झाली, त्यात त्यांचा प्राणप्रिय असा ग्रंथसंग्रह जळून खाक झाला. या अनर्थाचे वाङ्मयीन स्वरूप ' निर्वासिताची कहाणी ' या पुस्तकात पहावयास मिळते. तरीहि पराजित न होता पूर्वीच्याच उत्साहाने ते आपले लेखनाचे कार्य पुढे चालवित आहेत. त्यांना कादंबरी-लेखनाला प्रवृत्त करणाऱ्या त्यांच्या सुविद्य पत्नी सौ शांताबाई यानाहि १९५१ साली ' करुणा-विमुख ' मृत्यूने हिरावून नेले. तथापि माडखोलकरांची साहित्य-सेवा अखंड चालूच आहे

सीमोल्लंघनाचे प्रकार

या साहित्यातील लालित्य जितके मोहक असते, तितकेच त्यातील राजकारण दाहक असते त्यांची ' नवे संसार ' ही महायुद्धकालीन कादंबरी तिच्यातील राजकीय विचारांमुळे परक्या सरकारने आक्षिप्त ठरविली होती. ' विषय-मर्यादा, काल-मर्यादा आणि पृष्ठ-मर्यादा' या तीन मर्यादांचे उल्लंघन या कादंबरीत झाल्याची कबुली माडखोलकरांनी दिली आहे. पण परक्या सरकाराच्या दृष्टीने त्यांनी कायद्याचेहि उल्लंघन केले असे ठरले व म्हणून ती कादंबरी जप्त झाली. हे जसे राजकीय तसेच नैतिक सीमोल्लंघनहि त्यांच्या हातून काही कादंबऱ्यात घडले आहे असा टीकाकारांचा आक्षेप आहे. प्रा. फडक्यांप्रमाणे केवळ उत्तान शृंगाराचाच नव्हे तर

अश्लीलतेचाहि कलंक त्यांच्या काही कादंबऱ्यांना लागल्याचा आरोप त्यांच्या निकट मित्रांनीहि प्रकटपणे घेतला आहे पण शुद्ध कलात्मक असे सुंदर ललित लेखनहि आपण करू शकतो असा निर्वाळा देणारे लेखन माडखोलकरांनी केले आहे व ते दीर्घकाल टिकणारे आहे कवि, कथाकार, कादंबरीकार, वृत्तपत्रकार या सर्वांपेक्षा त्यांची ' टीकाकार ' ही भूमिका उच्च आहे व सर्वांच्या आदरास निरपवाद पात्र होण्यासारखी आहे.

राजकीय टीकेचे पुट

' मुक्तात्मा ' ही त्यांची पहिली कादंबरी. सुमारे तीन वर्षे लेखन करून १९३३ साली त्यांनी ती प्रकाशात आणली चंद्रशेखर हा नायक ना जात ना कुळ—असा अँग्लो—मराठा दाखविला आहे. त्याच्यावर केशवाची दृढ भक्ति ललिता व सुमति यांच्या प्रेम-जालात त्या दोघांचे जीव गुंत-लेले त्यामुळे प्रणयाचे वर्णन माडखोलकरांना करता आले चंद्र-शेखर क्रांतिकारक दाखवून लो टिळक, म. गांधी, डॉ बेझंट वगैरे थोर राजकीय पुढाऱ्यांवर त्याला माडखोलकरांनी तोंडसुख घ्यायवयास लावले आहे प्रेमाबाईंच्या अड्ड्यात व ' प्रागतिक ' पत्राच्या कचेरीत राजकारण कुठले जाई ते निराळेच. प्रेमकारण व राजकारण या दोन्ही विषयांच्या तोंडात क्लिष्ट संस्कृत शब्दांचा काटेरी लगाम घातल्यामुळे ही कादंबरी खांडेकरांच्या ' हृदयाच्या हाके ' प्रमाणे बर्गाचशी दुर्बोध झाली आहे. पण विद्यमान व्यक्तींवरील खरपूस टीकेमुळे ती त्यावेळी गाजली

आईचं प्रेम

आईचे प्रेम किती उदात्त असते याविषयी ओझरते उल्लेख या कादंबरीत एक-दोन ठिकाणी आले आहेत ते असे —" जे रागाने कठोर होऊ शकते, ते प्रेम कसले ? खरे प्रेम तेच की, जे कधीहि रागावू शकत नाही, कधीहि कडू बोलू शकत नाहीं आणि कधीहि झिडकारू शकत नाहीं. आपली आई, उभ्या आयुष्यात ती आपल्यावर फार तर तीनचारदाच रागावली असेल. आणि तिचा तो राग किती क्षणिक ! त्याचे पर्यवसान

पहाता पहाता प्रेमाश्रूंत होत असे, व त्याची झळ आपल्याला लागते न लागते, तोच तिचा जीव पस्ताव्याने पोळून जात असे. ”

आईचे समाजावर किती ऋण असते हे पुढील शब्दानी सागितले आहे, “ आईपणा ही गोष्ट अशी आहे की, ज्याच्यापुढ सर्व जगान कृतज्ञतेन मस्तक नमवाव' स्त्री ही माता झाली, म्हणजे समाजाच्या ऋणातून ती मुक्त होते,–नव्हे समाजच उलट तिचा ऋणी होतो. आणि जिन समाजाला ऋणी केल, त्याची परपरा पुढ चालू ठेवायला हातभार लावला, तिला समाजान कमी लेखण कृतघ्नपणाच होणार नाहीं काय ? ”

रेखीव वर्णन

कोरीव शब्दानी रेखीव वर्णन करण्याचा माडखोलकराचा गुण या पहिल्या कादबरीतहि उठून दिसतो. एका शिक्षकाचे शब्द–चित्र त्यानी कसे केले आहे पहा, ‘ नाकाच्या या वाश्याच्या टोकावर जस्ती कड्याचा चष्मा ते अशा खुबीने ठेवीत कीं, जरूर तेव्हा दृष्टि खालावून त्याना त्याच्यातून वाचता येत असे, व ती उचावून त्याच्या मदतीशिवाय जगाकडे पाहता येत असे. ते स्वतः कधीं हसत नसत, व वर्गातहि कोणी हसलेले त्याना खपत नसे. ते चुकून एखादे वेळीं उपरोधाने जेव्हा हसत तेव्हा पडक्या वाड्याच्या भगलेल्या भिताडावर चादणे पडले असता तो जसा भयाण दिसावा, तसे त्याचे तोड दिसत असे.’

जीवनाचें तत्वज्ञान

जीवनातील सुखदुःखाच्या अनुभवाला कादबरीकारानी किती मनोहर उपमा दिली आहे पहा—“ मानवी जीवन ही आशा आणि निराशा याची नृत्यभूमि आहे व त्या भूमीवर या जुळ्या बहिणी एकमेकींच्या गळ्यात लडिवाळपणाने हात घालून, अहर्निश नृत्य करीत असतात. त्याच्या सलील पदक्षेपाने तुडविल्या जाणाऱ्या हृदयाना समिश्र संवेदना होतात, त्यानाच आपण सुखदु खे म्हणतो, व संध्यारागात ज्याप्रमाणे प्रकाश आणि छाया याची मनोहर सरमिसळ झालेली असते, त्याप्रमाणे

सुखदुःखाच्या समप्रमाण मिश्रणाने मानवी जीवनाला एक प्रकारची उदात्त माधुरी येते. ”

निसर्गाचें साहचर्य

निसर्गाची छाया व्यक्तीच्या मनःस्थितीवर परिणाम घडविते तसाच व्यक्तीच्या मनोधर्माचा पगडा निसर्गावर बसतो. सध्याकाळ किती रम्य ! त्यावेळचे आकाशातील रग किती आकर्षक ! कैक लेखकानी त्याचे हृदयगम वर्णन केलेले. पण निराश माणसाला वाटते, “ क्षितिजाच्या कडेवर ठेपलेले त्याचे सौम्य बिब, त्यावर ढगाच्या काळसर रेषा आल्यामुळे छिन्नविछिन्न झाले होते, व त्याच्यावर काळाभोर ढग नुकत्याच मारलेल्या सावजाच्या रक्ताच्या चिळकाड्या उडून रगलेल्या अस्वलासारखा दिसत होता. ”

कलात्मक प्रचार

कवि काय किवा कादबरीकार काय, त्याचे कार्य कोणते, याविषयी माडखोलकर एका पात्राच्या मुखाने म्हणतात, “ या अपूर्ण जगाला पूर्णता देण्यासाठीच कलावताचा अवतार आहे ना ? मग कवीच्या सृष्टीत तरी गुलाबाला काटे नसावेत, चंद्राला कलक नसावा, स्त्रीला वैधव्य नसावे, सौदर्याला विनाश नसावा, आणि प्रेमाला निराशा नसावी. ” अशा अद्‌भुतवादाच्या गधर्व--नगरींतच वाचकाना गुगवत ठेवणाऱ्या माडखोलकराच्या बहुतेक कादबऱ्या आहेत.

‘ मुक्तात्मा ’ ही माडखोलकराची कादबरी क्रमाने पहिली, तर त्याची गुणाने पहिली कादबरी म्हणजे चदन-वाडी. खाडेकराची ‘ दोन ध्रुव ’ किवा वरेरकराची ‘ धावता धोटा ’ या कादबऱ्याप्रमाणेच चदनवाडी या कादबरीतहि कला व प्रचार याचा सुंदर मेळ बसला आहे. या तिन्ही कादबऱ्यात साम्यवादाचा प्रचार ज्याने त्याने आपापल्या पद्धतीने केला आहे. खाडेकराची ‘ हृदयाची हाक ’ ही पहिली कादबरी जशी अलकारपूर्ण पण कृत्रिम, तशीच माडखोलकराची ‘ मुक्तामा. ’ पण ‘ दोन ध्रुवा’-मध्ये खाडेकरानी ज्याप्रमाणे कृत्रिमतेची कवचे बरीचशी टाकून दिली

आणि सहजसुदर भाषेने आपले कथानक रगविले, तशीच परिणति चदन-वाडी कादबरीत माडखोलकराची झालेली दिसते. एखादा प्रसग किंवा सवाद रेखीव रीतीने रेखाटणे यात माडखोलकराचा हातखडा आहे. त्याचे पद-लालित्य तर पाहिल्या प्रतीचे आहे. कथानकाची प्रमाणबद्ध माडणी कर-ण्यात ते फडक्याशी बरोबरी करू शकतात, पण कल्पकता व रसवत्ता हे दोन गुण फडक्यापेक्षा कमी प्रमाणात असल्यामुळे त्याचे सवाद तितके सहज वाटत नाहीत, पात्रे अगदीं जिवत भासत नाहीत आणि त्याच्या सुखदुःखाशी वाचक पूर्णपणे समरस होऊ शकत नाही. ही उणीव जास्तीत जास्त भरून निघाली असेल, तर चदनवाडी कादबरीतच

संमिश्र संस्कृतीचें प्रतिबिंब

सौ. शाताबाई यानी १९३१ साली ‘ सोन्याची साखळी’ या नावाची एक गोष्ट लिहिली. त्या गोष्टीत चदनवाडी कादबरीचे कथाबीज आहे. ही कादबरी १९४३ साली प्रसिद्ध झाली. भारतातील समिश्र सस्कृतीचे प्रति-बिब या कादबरीत उमटलेले आढळते. स्पृश्य–हरिजन, मुसलमान, खिश्चन अशा विविध पात्राच्या स्वभावाचे इद्रधनुष्य चदनवाडीत दृष्टीस पडते. मध्यप्रदेशातील मालगुजार व शेतकरी याच्या संग्रामातून कथानकाला सुरवात झाली असली आणि गिरणीमालक व मजूर याचा लढा शेवटी चित्रित केला असला, तरी ते काही या कादबरीचे मुख्य विषय नव्हत. सास्कृतिक विचारावरच या कादबरीचा भर आहे. हरिजनाचा या भूमीवर अग्रहक्क कसा आहे, त्यानी हिंदुसमाजापासून अलग का राहू नये, हिंदूचा विस्काळितपणा त्याचा घात कसा करीत आहे, मुसलमानानी ‘ हा देश हे आपलेच घर ’ मानून का राहिले पाहिजे, खिस्ती मिशनऱ्याच्या परोप-कारातहि धर्मप्रसाराचा स्वार्थी व आक्रमक हेतु कसा वळवळत असतो, इत्यादि प्रश्नाची सूक्ष्म व स्पष्ट चिकित्सा या कादंबरीत केलेली आहे.

चित्तवेधक प्रारंभ

पण ही कादबरी आहे, चर्चात्मक प्रबध नाहीं. गुतागुतीचे कथानक घेऊन व ते एका रहस्याभोवतीं गुडाळून जिज्ञासु वाचकाला त्याच्यामागे

सतत धावत ठेवावयाचे, हे कोशल्य या कादबरीत माडखोलकराना साधलेले आहे. आरभीच एखाद्या वावटळीप्रमाणे धावत सुटणारी येसू वाचकाला भेटते. तिच्या पाठोपाठ वाचक जो धावत सुटतो, तो अखेर मृत्युशय्येवरील चदनपाशी येऊन थबकतो कादबरीचा प्रारभच मुळी असा चित्तवेधक केला आहे की,

" दादासाहेब, गरिबाच घर बुडवू नका व ? " "

देशपाड्याच्या वाड्याच्या दिशेने धावत सुटलेल्या येसूच्या त्या आक्रोशाने सारी चदनवाडी हलून गेली

कावळ्याने घरट्यात घुसून पिलू चोचीत धरून न्यावे आणि मग चिमणी चिव चिव करीत त्या कावळ्यामागून धावत असता इतर चिमण्या जशा तिला साथ देत तिच्याभोवती उडतात, त्याप्रमाणे येसू रस्त्याने धावत जात असता दोहो बाजूची बायकामाणसे तिला सहानुभूतीने काहीबाही विचारीत होती. "

भावनापूर्ण वर्णनशैली

येसूची नात म्हणजे चदन. " तारकेचे मधुर तेज आणि फुलाची सुवासिक शुचिता याचा मिलाफ तिच्या मनोज्ञ व्यक्तित्वात झाला असून, तिची करुणसुदर मूर्ति आपल्या आसवानीं भरलेल्या डोळ्यापुढून किती तरी वेळ हालत नाही. " या नातीला व तिच्या आजीला—दोघीनाहि त्या चिमुकल्या चदनवाडींत ब्रह्माड साठल्याइतका आनद वाटत असे. तेथील वर्धा नावाची नदी तर येसूला आपली आईच वाटे. तिची ही भावना माडखोलकर पुढील शब्दानी प्रगट करतात:—" तिचे मन हे वर्धेच्या बाबतींत जणू नाळ न तोडलेल्या तान्हुल्यासारखे होते. शहरातल्या माणसाची नागर, सुसस्कृत मने ही नाळ तोडलेल्या मुलासारखी असतात. वाढत्या वयाबरोबर मुलाचा आईविषयीचा ळळा जसा कमी कमी होतो, तसा शहरातील नागर मनाना सृष्टीमातेशीं असलेल्या आपल्या नात्याचा विसर पडत जातो. पण, येसूला वर्धा ही आईसारखी, नव्हे आईच वाटे; व तिचें अनागर, अनघ मन त्या आईचा पदर सोडून जावयाला तयार नव्हते. "

कारखान्याचें शब्द-चित्र

खेड्यातील या सृष्टिसौंदर्यात मानवी विकार सापाप्रमाणे लपून बसलेले होते. तेथील जमीनदार दादासाहेब देशपांडे यानीं येमूची जमीन गिळकृत केली होती, एवढेच नव्हे तर तिची सून रखमा हिच्यावर पापी दृष्टी ठेवून तिला परागंदा व्हावयास लावले होते. तेंच संकट आता चंदनवरहि आले. म्हणून तिला आपल्या पंखाखाली घेऊन येमू नागपूरला निघून गेली. तेथे रखमा गिरणीत राबत होती–इतकी की, कामावरून घरी आली म्हणजे जमिनीवर आपले ताठ शरीर ती फेकून देई. गिरणीतील कामकरी स्त्रियांचे सुख काय असते, हे माडखोलकरानी पुढील मोजक्या शब्दानीं सांगितले आहे, “ त्या खात्यात शेकडो रहाट यंत्राने चालले होते; व त्या प्रत्येक रहाटापाशी उभ्या राहून बायका सुताचा गुंडाळा तयार करीत होत्या. त्यांच्या डोक्यावर कापसाचे बारीकबारीक तंतु जमले होते. उन्हाने सर्व गिरण तापून गेली होती. त्यातच फरशीवर टाकलेल्या पाण्याच्या वाफा निघून, रहाटाशीं काम करणाऱ्या बायकाना घामाच्या धारा लागल्या होत्या. ”

सूक्ष्म वर्णन

कादंबरींतील नायक अवधूत याचे शब्दचित्र माडखोलकरानी किती बारकाईने रेखाटले आहे. “ सायंसूर्यांच्या अरुण प्रकाशात त्याच्या पिंगट केसाना सोनेरी छटा आली होती, व त्याच्या विस्फारलेल्या हसऱ्या डोळ्या-तील बुबुळाच्या पिंगट लकाकीतूनहि तीच छटा ओसंडत आहे, असे चंदनला वाटले. हसताना त्याच्या जिवणीची डावीकडली बाजू जास्त विलग होऊन त्याची अणीदार शुभ्र दंतावलि जशी खुलून दिसे, तसाच चेहऱ्यावर लाजरेपणाचा मोहक भावहि ओझरता उमटून जाई. त्याच्या अंगातील किंचित् पिवळसर झाक असलेला बिनगळ्याचा ढोळदार खादीचा शर्ट त्याच्या मानेची पुष्टता आणि खांद्याचा रुंदपणा सुव्यक्त करीत होता. ”

नक्षत्रांची चमक

निसर्गातील एखादे दृश्य रगविण्यात माडखोलकराची कुचली तरबेज आहे. आकाशातील ताऱ्याचा उपयोग मार्मिकपणे करून घेऊन ते आपली सृष्टिवर्णने रगवीत असतात आचार्य कालेलकराना तर ते तारे जिवत व्यक्तीच वाटतात—सारे आकाश जणू त्याच्याशी बोलतच असते. पण त्याच्याखालोखाल ताऱ्याचे सूक्ष्म ज्ञान प्रगट करणारे ललित लेखक म्हणजे माडखोलकरच. जसे आकाशातील तारे तशीच पृथ्वीवरील फुले. दोहोचेहि सूक्ष्म ज्ञान माडखोलकराच्या वर्णनशैलींत आढळून येते त्यानी केलेले उषःकालचे वर्णन नक्षत्राप्रमाणे चमकत आहे, ते असे–" पूर्वेकडील क्षितिज सतेज होऊन त्यावर विखुरलेल्या कोरड्या ढगावर कुठे कुठे लाल तकतकीत रेषा उमटलेल्या होत्या. आकाशातले तारे बहुतेक आता मावळ-ण्याच्या बेतात आले होते पण रोहिणीचा पाठलाग करीत नभोमध्यावर येऊन ठेपलेला मृग मात्र अद्याप लखलखत होता, व त्याच्या उत्तरेला पुनर्वसूच्या मधोमध असलेला गुरु आपल्या रम्य प्रभेने व्याधाला लाजवीत होता. वर्षाकालाचा अत सुचविणाऱ्या अगस्तीला मात्र दक्षिण क्षितिजावर अभ्रानी गिळून टाकले होते अगणात पहाटच्या गार वाऱ्यावर आपला गध उधळणारीं चमेलीचीं आणि स्वस्तिकाचीं फुले खदखदा हसत होतीं."

नदीवरील चादण्याची मौज 'मुखवटे' कादबरींत माडखोलकरानीं पुढील शब्दानीं वाचकापुढे उभी केली आहे,

" चद्र आता पुष्कळच खाली आला होता. नारिगी रगाचे सुदर खळे त्याच्या त्या मोठ्या झालेल्या कोरीभोवतीं पडलें होते, व नदीच्या विलोल प्रवाहावर त्याच्या सुदीर्घ किरणाचा नाच चाललेला होता. पुराचा पहिला भर ओसरून गेल्यामुळे नदीच्या पात्रातील खडकाची राग काहीं ठिकाणीं उघडी पडली होती. त्या खडकावरून हत्तीच्या सोंडेसारख्या पाण्याच्या शेकडो धारा खालच्या प्रवाहात उडी घेत होत्या. त्या धाराचा अखड होणारा गभीर घोष !—त्या घोषात रात्रींच्यावेळीं होणारे इतर सारे क्षुद्र नाद विलीन होऊन नदीकाठची ती सशब्द शातता विशाल आणि उदात्त वाटत होती. "

निसर्गाचें सूक्ष्म-रम्य वर्णन

पावसाळ्यातील सृष्टीचे शब्दचित्र माडखोलकर पुढीलप्रमाणे रेखाटतात.

" पावसाची झिमझिम सुरू होती. पण पश्चिम–क्षितिजावरल्या एका पांढुरक्या ढगाच्या आडून लकाकणारे सूर्यबिंब खिडकीच्या धूसर तावदानाने तळपत असलेल्या विद्युद्दीपाची आठवण देत होते. त्याचा फिका प्रकाश अतिवृष्टीने चिंब झालेल्या सृष्टीवर पडून तिला विशोभित पांढुरता आली होती. त्या प्रकाशात छावलेल्या घरावरील पावसाने शेवाळून बुरसलेल्या कौलारात जी एकादीच नव्या कौलाची लाल लाल रांग दिसे, ती एकाद्या जुन्या मलिन वस्त्राला नव्या धाग्याने केलेल्या रफूसारखी वाटत होती. गणेशोत्सव नुकताच संपला होता पण ज्वारी काही अद्याप जमिनींतून गुडघाभरसुद्धा वर आली नव्हती, व तिच्या पातीला येत चाललेला पिवळेपणा त्या प्रकाशात, अकाली पिकलेल्या केसाच्या तकाकीसारखा विद्रूप दिसत होता."

एक सुंदर व्यक्ति-रेखा

चंदनचे हास्य, तिचे शरीर-सौष्ठव, तिची ढब, वगैरेंचे वर्णन किती बारकाईचे आहे पहा—

" सायंसूर्याचा रम्य प्रकाश तिच्या अंगावर पडला होता. त्या प्रकाशात तिची केळफुलाच्या गाभ्यातल्या कोंवळ्या पानासारखी आरक्त अंगकांति खुलून दिसत होती आणि तिच्या तोंडावरले हास्य कन्हानच्या तांबूस वाळूवर खेळणाऱ्या चकचकीत जललहरींसारखे शोभत होते

तो तिला हसत हसत काही तरी बोलला, ती त्याला हसत हसत काही तरी उत्तर देऊन सायकलवर बसली.

तिचे ते हास्य पाहून त्यांना रखमाच्या हास्याची आठवण झाली. रखमा हसल्याबरोबर जो मनाला रोमांचित करणारा गोड आवाज खळखळत कानावर पडत असे, तोच आवाज आपण आज पुन: बारातेरा वर्षांनीं ऐकत आहोत असा त्यांना भास झाला. बोलतांना ऐटदारपणाने मान

वेळण्याची मोहक तऱ्हाहि अगदी तीच, लांबट चेहऱ्यावर स्वाभिमानाची प्रभा पाडणारे टपोरे डोळेहि अगदी थेट तसेच, व पॅडलवर पाय ठेवून सायकलवर झेप घेताना बांधेसूद शरिराला आलेला मनोहर बाकहि अगदीं तसाच "

प्रपंचकथेंतील राजकारण

'नवे संसार' ही कादंबरी १९४१ साली माडखोलकरांनी लिहिली. तो युद्धकाळ होता तथापि केवळ सांसारिक जीवनच या कादंबरींत रंग-वावयाचें असा त्यांचा आधीचा बेत होता. पण माडखोलकरांच्या लेखणी-तील राजकारणाचें रक्त या 'प्रपंचकथेंत' हळुहळू उतरूं लागलें. तेव्हां प्रकाशकांनी त्यांना इशारा दिला पण माडखोलकरांनीं उत्तर दिलें, "युद्ध-काळांत जर कादंबरी लिहायची आणि युद्धामुळें आलेला मनाचा क्षोभ जर तींत व्यक्त करायचा नाहीं, तर मग कादंबरी लिहायची तरी कशाला?" हा सारा इतिहास सौ. शांताबाईंनीं आपल्या प्रस्तावनेंत दिला आहे. राजकीय चळवळीसाठीं दरोडा घालणें आणि मुसलमानांच्या प्रतिकारा-साठीं शस्त्रांचें शिक्षण घेणें, या विचारांच्या पुरस्कारामुळें बहुधा ही कादंबरी पूर्वी जप्त झाली होती

विस्कळित कथानक

"जुन्या संसारांत प्रेम नसेल कदाचित, पण निष्ठा होती, स्थैर्य होतें. नव्या संसारांत प्रेमहि नाहीं, निष्ठाहि नाहीं न् स्थैर्यहि नाहीं।" हा विचार या कादंबरींत माडखोलकरांनी ओझरतपणें मांडला आहे त्या विचारांच्या साधकबाधक बाजू साकार करण्यासाठीं त्यांनी असें कथानक रचलें आहे कीं, विद्याधर खेर या नावाचा एम्. ए. झालेला व काव्यतीर्थ पदवी घेतलेला तरुण साठ रुपयांवर शिक्षकाची नोकरी करतो. त्याची पत्नी मीरा हीहि नोकरी करते व त्याच्या प्राप्तींत भर घालते पण जमाखर्चाचीं दोन्ही तोंडें कांहीं मिटत नाहीत. तेव्हां तो कोळशाची वखार काढतो, विमा कंपनीचा एजंट बनतो, आणि शेवटीं शाळेचा राजिनामा देऊन क्रांतिकारकांच्या चळवळींत शिरतो. त्यांनीं घातलेल्या एका दरोड्यांत हा

दुरून भाग घेतो. त्यामुळे त्याला अटक होते, पण लगेच त्याची सुटकाहि होते. त्याचा शाळेतील राजिनामा हा जितका अकारण, तितकाच त्याचा राजकारणातील प्रवेश आकस्मिक. चित्रपटकथा लिहिण्याचाहि त्याने प्रयत्न केलेला असतो, पण तेथील कलेचा काळाबाजार पाहून त्याचे मन विटते. त्याच्या लेखनावर लुब्ध झालेली सुशिक्षित तरुणी मुक्ता हिच्या प्रणयाचे खेळ कादबरीच्या पानातून कवडशाप्रमाणे दिसतात. या कथानकाला खमगपणा आणण्यासाठीच की काय हुर्डापार्टी, मद्यमासाशन, दौलतजादा इत्यादि मालमसाला कादबरीत भरलेला आहे आणि पपूशेठासारखी आचरट पात्रेहि त्यात गोवली आहेत.

'शुष्क रमणीयता'

माडखोलकराची नेहमीची भाषाशैलीसुद्धा प्रौढ व संस्कृतप्रचुर असते. त्यातहि या कादबरींतील सारीच पात्रे सुविद्य. त्यामुळे सुषमा, अनघ, शलाका, चषक, विदारक, मदिर, घणाघाती, उद्दीपिका, इत्यादि सस्कृत शब्द सर्वत्र विखुरलेले आहेत, ते सामान्य कथा–वाचकाला कितीसे कळणार ? वर्णने अगदी रेखीव आहेत. पण कथानकात जिव्हाळ्याचा ओलावा फारसा आढळत नाही आणि पात्रात रसरशीत जिवतपणा बहुधा दिसत नाही. 'शुष्क रमणीयता' या माडखोलकराच्या शब्दानींच त्याच्या या कादबरीचे—किंबहुना त्याच्या सर्वच ललित कृतीचे—वर्णन केले, तर ते योग्य ठरणार आहे. एखाद्या बागेतील सगमरवरी पुतळे पहाण्याचा आनद त्याच्या कादबऱ्या वाचताना होतो. 'मुक्ता'च्या काव्याचे जे गुणदोष त्यानी या कादबरीत वर्णिले आहेत, ते स्वत. माडखोलकराच्याच लेखनात-बहुताशीं आढळतात. मुक्ताच्या काव्याविषयीं माडखोलकर लिहितात, ' मुक्ता'च्या काव्यातल्या आणि कथातल्या भावोर्मि या मृगजळाच्या तरगासारख्या वाटल्या होत्या त्याला किती तरी वेळा. अत्यत मोहक आणि अत्यत तेजस्वी पण आर्द्रतेचा लवलेशसुद्धा नसलेल्या !

पण त्या दिवशी रात्रीं तिच्या डोळ्यात जे भाव, जी उत्कठा आणि जे कुतूहल त्याला दिसले, ते स्निग्धतेने आणी सहानुकपेने किती ओथबलेले

होते. अर्थात् तिच्या काव्यात आणि कथात ही शुष्क रमणयिता, हे सगमरवरी शिल्पाचे मृदुकठोर सौंदर्य आहे. ”

मनोहर उपमा

एकाद्या सुदर इमारतीत रगीबेरगी काचेच्या खिडक्या असाव्यात, त्याप्रमाणे माडखोलकर आपल्या ललित भाषेमध्ये मधून मधून सुदर उपमा देतात. त्याचे दोनतीन नमुने पहा. “कधी एकाग्र आणि अतर्मुख न होणारे मन अशा वेळी स्वत:शींच रममाण होते, व आगगाडीच्या अधाऱ्या खोलीत, स्वतःच्या डोळे न उघडलेल्या पिलाना सुरक्षिततेच्या खात्रीने चाटीत, पाजीत, कुरवाळीत निश्चित पसरलेल्या माजरीप्रमाणे मन आपल्या अथाग कुहरात दडी देऊन बसलेल्या अबोध विचाराना आणि अज्ञानुभूत भावनाना साद घालून त्याच्याशी खेळत बसते ”

“ मन विव्हळ असता, गाण्याची अवचित् कानावर पडलेली भेदक लकेर किंवा सप्तमीच्या छायाबहुल चादण्यात पाहिलेले एकादे आभासिक रमणीय दृश्य जसे मनात घोळत राहते, तशी तिच्या त्या पहिल्या भेटीची स्मृति, त्या स्मृतीची असवेद्य सवेदना, त्याच्या मनात सतत जागृत होती. ”

“ पाऊस आणि चादणे यानी उजळलेली सृष्टि, जिच्या केसातून आणि वस्त्रातून पाणी निथळत आहे अशा न्हाणीघरातून अग पुशीत घाईघाईने बाहेर येणाऱ्या कमनीय स्त्रीसारखी, स्वच्छ आणि प्रसन्न दिसत होती. ”

रौद्र-सौम्य वर्णनें

सृष्टिवर्णनाची माडखोलकराची शैली खाडेकरापेक्षा फडक्याकडे अधिक झुकलेली आहे. त्या त्या प्रसगाचे सूक्ष्म तपशीलवार वर्णन ते देतात आणि त्या वर्णनावरून वाचकाचे चित्त उडू नये अशाच बेताने उपमा-रूपकादि अलकार त्यामध्ये मिसळतात. वादळाचे वर्णन करताना ते लिहितात, “ तोच बाहेर वीज एवढ्या मोठ्याने कडाडली की, त्या गॅरेजच्या एकेरी विटेच्या भिंती कोसळून पडतात की काय, असे त्याना वाटले, व बाहेर

धिगाणा घालीत असलेल्या धूळ–वादळाच्या धडाक्यानें सारी दारे आणि खिडक्या, थडीने थडथडणाऱ्या दाताप्रमाणे, सारखी खडाखडा वाजू लागली. एकमेकाच्या चोचीला चोच भिडवून घरट्यात बसलेली पाखरे जशी वाऱ्याच्या झपाट्याने भयभीत व्हावीत, तशी क्षणमात्र त्याच्या मनाची अवस्था झाली. ”

हे वर्णन जितके रौद्र, तितकेच सौम्य वर्णनहि माडखोलकर करू शकतात. झाडे, फुले, तारे याचे सूक्ष्म ज्ञान या वर्णनात ते ओतू शकतात, चादण्या रात्री बागेतील फुलझाडे आनदाची बहार कशी लुटीत असतात. याचे वर्णन करताना माडखोलकर म्हणतात, “ अगणातल्या चाफ्याच्या उच खोडाच्या शाखाग्राना आलेली पाढरी फुले पाहून असा भास होत होता की, चद्रकिरणातून स्रवणारे सुधेचे बिंदु झेलण्यासाठी बिचाऱ्या उघड्यावाघड्या पर्णविहीन चाफ्याने आपल्या चिमुकल्या ओजळी आतुरतेने वर धरल्या आहेत. गच्चीच्या कठड्यावर ठेवलेल्या कुड्यातली मोगऱ्याची फुले आपला मरत गध हसतमुखानें वाऱ्यावर उधळीत होती आणि रस्त्यावरल्या चिचव्याला आलेला बहर आपला नाजुक मद गध त्या सौम्य चादण्यात मिसळीत होता. ”

नृत्याचे शब्द–चित्र

एका नर्तिकेचे शब्दचित्र माडखोलकरानी इतके सूक्ष्म व सागोपाग वर्णिले आहे की, ते वाचताना माधव ज्युलियन याच्या ‘ कचनी ’ या कवितेचे स्मरण व्हावे नर्तिकेच्या मयूर–नृत्याचे शब्दचित्र माडखोलकर पुढील डौलदार शब्दानीं व लयबद्ध वाक्यानी रेखाटतात.

“ पायातील घुगराच्या तालावर छुमछुमत ती नर्तकी रगपटातून बाहेर आली. मोरपखी रगाची जी घोळदार साडी या वेळी ती नेसली होती, तिच्यावरील मोराचे डोळे त्या उज्ज्वल दीपप्रकाशात इतके काही लखलख करीत होते की, ती एक एक पाऊल तालावर टाकून मदगतीने पुढे येत असता मोरच मोठ्या डौलाने पावले टाकीत येत आहे, असा भास

प्रेक्षकाना झाला. थोडेसे अतर अशा रीतीने चालत आल्यावर तिने आपले कमरेवर असलेले हात वेलीच्या शाखासारखे लाब पसरले. अत्यत चपलतेने, एक गिरकी घेऊन पाहता पाहता साडी दोहो बाजूनी झर्रकन वर उचलली, व मोराच्या तुऱ्यासारखी नीलमण्याची बिदी घातलेले आपले मस्तक किंचित् पुढे झुकवून एकदम नृत्याला प्रारभ केला साडीच्या घोळामुळे मोराच्या पिसाऱ्यासारखी दिसणारी तिची ती रमणीय आकृति, पुढे झुकलेल्या मस्तकाचे ते भावपूर्ण आदोलन आणि नृत्योन्मत्त डोळ्यातून ओसडणारा विलोल आनद–तिच्या त्या मयूर-नृत्यावर, त्या मोहक वेषभूषेवर आणि त्या तरल हावभावावर नजर ठरेना."

विशिष्ट प्रसगातील शब्दचित्र उभे करण्यात माडखोलकराचे चातुर्य चागले दिसून येते. त्याचा एक नमुना पहा. "मिराने आपले दोन्ही ओचे वर खोवले होते व पदरहि हाताखालून घेऊन घट्ट बाधला होता. विजेच्या प्रकाशात उजळून दिसणाऱ्या तिच्या त्या गोरट्या हातावर उडालेले पाण्याचे शितोडे चमकत होते. गुडघ्यापर्यंतचा पायाचा भागहि ओला झाला होता. आणि हातातले काम तसेच टाकून घाईने दार उघडावयाला आल्यामुळे जो श्वासाचा वेग वाढला होता, त्यामुळे होणारी तिच्या वक्षःस्थलाची वरखाल स्पष्ट दिसत होती. विस्कटलेल्या केसाच्या काळ्याभोर बटा उच्च कपाळाच्या दोहो बाजूनी भुवयापर्यंत येऊन भिडल्या होत्या."

सयुक्तिक संवाद

माडखोलकराच्या कादबऱ्यात छोटेछोटे सवाद पुष्कळ असतात, आणि त्यात सयुक्तिकपणा, कोटीबाजपणा व विनोद हे गुण आढळतात. सवादातील सहजोद्गार त्याच्या लेखणीतून फारसे उतरत नाहीत, पण सुशिक्षिताच्या एखाद्या वादसभेतील हास्यविनोदाचे प्रतिबिंब त्या संवादावर पडलेले दिसते.

समाजातील दुःखाचे मूळ कोणते या प्रश्नाचे उत्तर समाजवादी दृष्टिकोनातून माडखोलकर असे देतात की, "मनुष्याच्या अधःपाताचं मूळ कारण सपत्तीची विषम वाटणी हे आहे. श्रीमताचा अध.पात होतो,

तो सपत्तीच्या अतिरेकामुळं, आणि गरिबाचा अधःपात होतो तो सपत्तीच्या अभावामुळ ! श्रीमान्, सुसस्कृत मनुष्य दारू पितो, तो आपल्या अतिरिक्त सुखोपभोगामुळ निःसत्त्व झालेल्या मनाला, बुद्धीला आणि इद्रियाना चेतना आणण्यासाठी ! गरीब, अडाणी मनुष्य दारू पितो, तो दारिद्र्यामुळ होणाऱ्या दुर्धर यातनाचा मनाला विसर पडावा म्हणून ! अर्थात् माणसाच्या अधःपाताच खर कारण दारू हे नव्हे, तर सपत्तीचा अतिरेक किंवा अभाव हे आहे. सपत्तीच्या अभावाप्रमाणच तिचा अतिरेकहि माणसाच्या अधःपाताला कारण होतो ! ”

आत्मकथेचें यशापयश

ससारातील प्रेम व त्या प्रेमाची विफलता हा विषय ललित लेखकाना सदैव पुरणारा आहे. तोच विषय ‘ भंगलेले देऊळ ’ या कादबरीत माड-खोलकरानी रगविलेला आहे. “विवाहाचे देऊळ भगलेले असेल, भ्रष्ट झालेले असेल, तर तुमच्या कल्पनेप्रमाणे त्याचा जीर्णोद्धार करा, पण ते पाडून टाकू नका. ” असा सदेश या कादबरीचे शेवटीं दिलेला आहे. पण हा विचार वाचकाच्या चित्तावर ठसविणे हा काही कादबरीचा उद्देश दिसत नाहीं. तशी तिची रचनाच नाही. तिच्यातील सारे प्रवाह या एका केद्राकडे वहात नाहीत. सारें वातावरण भरले आहे प्रणयचेष्टानी. प्रेम-भावनेतील चढउतार रगविणे हेच या कादबरीचे प्रयोजन दिसते.

‘ मृत्युशय्येवरील मानिनीची ’ ही आत्मकथा आहे. आपल्या ‘ जीविताची पायमल्ली ’ झाल्यामुळे, अनसूया या सुशिक्षित स्त्रीच्या ‘भग्न हृदयाचे एकातातील आक्रदन’ म्हणजे ही कादबरी. माडखोलकराची ही अनु खाडेकराच्या•उल्केची बहीण शोभण्यासारखी प्रगल्भ विचाराची आहे–हरिभाऊची यमू किंवा वरेरकराची मथू याच्याप्रमाणे हृदयाला चटका लावणारी ही करुण कहाणी नाही. तिची भाषा सहज नाहीं, स्त्रियाना शोभणारी नाही. अनु ही सुशिक्षित, तर तिचे चित्त वेधून घेणारा अरुण हा तर कवीच. त्यामुळे त्याच्या सवादात कालिदास आणि भवभूति, शेक्सपिअर आणि टेनिसन, ब्राउनिंग आणि शेले–अशा कविश्रेष्ठाचे उल्लेख

येतात हे एक वेळ स्वाभाविक म्हणता येईल, " पण आज तुम्हा दोघींना पाहिल्यावर की नाहीं मला वाटल, रजनी आणि उषाच बसल्या आहेत मूर्तिमत माझ्यापुढ ! " ही सवादातील भाषा कृत्रिम व अस्वाभाविक वाटते. त्यातहि विशेष हे की, मृत्युशय्येवर पडलेली एक दुःखी व दुर्दैवी स्त्री 'आपल्या शिणलेल्या मनाला विरगुळा' म्हणून हे सारे लिहीत आहे. मनूचे वर्णन अरूच्या तोंडी घालताना अनु किती कृत्रिम लिहिते पहा. " तिच्या गालावर सध्येची लाली आहे, डोम्यात तारकाच तेज आहे, केसात क्षितिजाचा नीलिमा आहे, भुवयात लाटाची वक्रता आहे अन् हसऱ्या ओठावर त्याच्या फेसाचा शुभ्रपणा आहे ! "

मजेशीर उपमा

नेहमीप्रमाणे मनोहर उपमा माडखोल्करानी मधून मधून दिलेल्या आहेत. भानुमतीचा खेळ खेळणाऱ्या मुलीचा आनद व्यक्त करताना ते म्हणतात, " अनरशाचे स्वच्छ धुतलेले तादूळ आगणात वाळत घातले असता चिमण्या जशा त्याच्याभोवतीं चिवचिवत उडत असतात, तशा आम्ही मुली बागडत होतो. "

आणखी एक उपमा पहा.

" झाडाची मुळे पाण्याचा ओलावा ज्या बाजूला मिळेल, त्या बाजूला पसरत जातात आपोआप. मनुष्याच्या भावनाचेंहि तसेच नाही का ? प्रेमाचा जिव्हाळा जिकडे म्हणून लाभेल असे त्याला वाटते, तिकडे धाव घेते त्याचे मन. "

आयुष्यात सुख मिळणे हे बाहेरच्या परिस्थितीपेक्षा आतल्या मनःस्थिती-वरच अवलबून आहे, हा विचार माडखोलकर पुढील शब्दानीं माड-तात, " कोणत्याहि गोष्टीपासून होणार सुखदुःख हे तिच्या आपल्यावर होणाऱ्या प्रत्यक्ष परिणामावर—ज्या अनुकूल—प्रतिकूल सवेदना आपल्या मनात उत्पन्न होतात त्याच्यावरच नसत का अवलबून अखेर ? जगातलं सार सौंदर्य सकलक, सार सुख समर्याद अन् सारी तत्त्वे सापेक्ष आहेत.

त्याना जी पूर्णता येते, ती केवळ आपण तस म्हणतो म्हणून, निव्वळ आपल्या भावनेच्या प्रभावान ! ”

आत्मचरित्राचा आभास

‘ दुहेरी जीवन ’ ही माडखोलकराची कादबरी काही अशी आत्म-चरित्रपर आहे असे म्हटले तरी चालेल. लेखकाच्या अनुभवाचे रग थोडेफार त्याच्या वाङ्मयात कळत न कळत उमटतातच. पण ‘मी’ मध्ये हरिभाऊचे, ‘ उल्के ’मध्ये खाडेकराचे किवा ‘ स्मृति–लहरी ’मध्ये वामन-रावाचे आत्मचरित्र अधिक स्पष्टपणे प्रतिबिबित झाले आहे, तसेच या कादबरीत माडखोलकराचे जीवन चित्रित झालेले आढळते. आपल्या कादबरीवर सत्यसृष्टीचा मुखवटा चढविण्यासाठी त्यानी श्री. वझे, जोगळे-कर, डागे, पर्वते, भिडे, डॉ. झकरायस वगैरे व्यक्तीचे व ‘ रविकिरण मडळा ’ सारख्या सस्थाचे स्पष्ट उल्लेख केलेले आहेत. ‘ मला जगावस वाटत रे ! ’ हे जे करुण उद्गार माडखोलकरानी आपल्या जीवनात ऐकले, त्याचाच पडसाद सुशिलकुमार या कादबरीत उमटावितो. ‘ मुक्तात्मा ’ कादबरीतहि केशवच्या ‘ कपाळाला खळगा ’ पाहून एक म्हातारी भविष्य वर्तविते तोच प्रकार खुद्द माडखोलकराच्या आयुष्यात घडलेला आहे. अशा सत्य घटनाची कल्पिताशी गल्लत करूनच माडखोलकर आपली कादबरी रचतात.

राजकारणाचीं ठिगळें

सत्यसृष्टीचा आधार व्यक्तीपुरताच घेऊन न थाबता माडखोलकर आपल्या राष्ट्राचा इतिहास, तो घडविणाऱ्या काहीं सस्था आणि त्या संस्थाचे सर्वश्रेष्ठ पुढारी, याचाहि ‘ उद्धार ’ ते करतात. कॉग्रेस व गाधीजी याच्यावर त्यानीं या कादबरीत आणि ‘ काता, ’ ‘ मुखवटे, ’ ‘ प्रमद्वरा ’ वगैरे कादबऱ्यातहि जी टीका केली आहे, ती कलादृष्टीला कलकभूत आणि राजकीय दृष्टीने अज्ञानाची आहे. माडखोलकराना उदारमतवाद नको, गाधीवाद नको, रॉयवाद नको, साम्यवादहि नको,– पाहिजे आहे ‘ क्रातिवाद ’ असे ते म्हणतात. पण, फुटकळ व्यक्तीने दरोडे

घालणे व खून करणे यापलीकडे या क्रातीचे तत्त्वज्ञान त्याना स्पष्ट करता आले नाही. वैयक्तिक दहशतवादालाच त्यानी हे व्यापक नाव आधी दिले आणि पुढे त्यावर ‘ सुभाषवाद ’ या सोज्वळ नावाचे पाघरूण घातले परतु बकिमचद्राची ‘ आनदमठ ’ किंवा शरच्चद्राची ‘ भारती ’ याप्रमाणे त्याच्या कादबरीचा आत्मा आणि तिच्या देहाचे अणुरेणु राजकारणाने स्फुरणारे नाहीत. त्याचे राजकारण ठिगळवजा आहे.

मुख्य सूत्र

विकृत प्रणयचेष्टाचे उत्तान वर्णन करणे, हेच माडखोलकराच्या कादबरी–लेखनाचे मुख्य सूत्र दिसते. त्याला राजकारणाचा वास ते देतात तो, एखाद्या शृगारिक लावणीचा आध्यात्मिक शेवट करावा तितकाच. ‘दुहेरी जीवना’चा नायक मुकुदा हा मध्यप्राताच्या पतप्रधानाचा पार्लमेटरी सेक्रेटरी दाखविला आहे. तो कामगार सघ, चरखा सघ, हरिजन सघ याचाहि कार्यकर्ता आहे म्हणे. कादबरीकार म्हणूनहि त्याचा लौकिक आहे. अशा दर्जाच्या पुढाऱ्याचे हे दुहेरी जीवन म्हणजे काय आहे ? तर नृत्य, जुगार, मद्यपान व व्यभिचार याचा चौखूर धिगाणा कायदेमडळ व कायदेभग याचे वर्णन केवळ झालरीसारखे लावलेले आहे. गाधीवाद व साम्यवाद याचा उपयोग चटणी-कोशिबिरीप्रमाणे केलेला आहे. सारे महत्त्व, सारी मदार आहे विकृत प्रेमावर.

उथळ टीका

गाधी–अर्विन कराराचा कालच पार्श्वभूमीसाठी घेऊन माडखोलकरानी लिहिलेली दुसरी कादबरी म्हणजे ‘ शाप ’. तिचा नायक निशिकात क्रातिकारक आहे असे कादबरीकार सागतात. पण त्याचे वर्तन उल्लूपणाचे, बदफैलीपणाचे आहे. त्याचे प्रायश्चित्त त्याला घाणेरड्या रोगाने मिळते. ‘ काता ’ कादबरीचा नायक प्रियदर्शन हा मध्यप्राताच्या माजी गव्हर्नराचा पुतण्या. गव्हर्नर सर महादेव ठाकूर याचे करारी व दिलदार स्वभाव-चित्र माडखोलकरानी उमदेपणाने रेखाटले आहे. पण शामासुंदरीचे ते ‘ मिष्टान्न-

भाडार ', त्यातील ते मित्रमंडळ आणि त्याची चर्चा, पंडितजीची लाब-लचक व्याख्याने व दहा-दहापानी पत्रे—या सर्वांमुळे कातेचे महत्त्व कादबरींत कमी झाले आहे. दाडी-यात्रेची पार्श्वभूमि नावापुरतीच आहे. याच प्रियदर्शनाला नायक बनवून व त्याचे तोंडावर डॉ. खरे याचा मुखवटा चढवून माडखोलकरानी ' मुखवटे ' या कादबरीत, गाधीवादावर उथळ टीका केली आहे. ' प्रमद्वरा ' या शेवटच्या कादबरीतहि त्याच अज्ञानी टीकेचे तुणतुणे त्यानीं वाजविले आहे. पण स्वातत्र्य-प्राप्तीच्या इतिहासानें माडखोलकराची ही सारी टीका फोल ठरविली आहे.

जीवनांतून पलायन

आत्मचरित्रपर किवा राजकारणपर कथा-भागापेक्षा माडखोलकराच्या लेखणीचा खरा भर—किंवा बहर—स्वैर प्रणय-जीवनावर आहे. त्याचा खुला, पुरा व निर्भेळ आविष्कार ' नागकन्या ' व ' डाक बगला ' या दोन कादबऱ्यात पहावयास सापडतो. या दोन्ही कादबऱ्या युद्धकालातच लिहिलेल्या आहेत. पण त्यात उल्लू माणसाच्या नग्या नाचापेक्षा दुसरे काहीच नाही. " युद्धकाळात जर कादबरी लिहायची, आणि युद्धामुळे झालेला मनाचा क्षोभ जर तींत व्यक्त करावयाचा नाही, तर मग कादबरी लिहायची तरी कशाला ?" असा बाणेदार सवाल प्रकाशकाना माडखोलकरानी ' नवे ससार ' या कादबरीच्या वेळीं टाकला होता. तोच प्रश्न त्याच्या एखाद्या चहात्या वाचकाने त्याना या दोन कादबऱ्याबाबत केला, तर त्याचेजवळ उत्तर काय आहे ? ' नाग-कन्या ' व ' मत्स्य-कन्या ' याच्या मनसोक्त जलक्रीडा व प्रणयक्रीडा हाच का त्याचा युद्धकालीन क्षोभ ? विकृत मनाचे कल्पनातरग रगविणाऱ्या माडखोलकराच्या या उच्छृखळ कादबऱ्या तरुण पिढीने न वाचल्या तरच त्याचेविषयीचा त्याचा आदरभाव टिकून राहील. या कादबऱ्यात खरा वास्तववादहि नाहीं. समाजातील कोणत्याहि वर्गाचे प्रतिनिधि होणारी त्यातील पात्रें नाहींत. विद्यमान समाजास्थितीचे हें सत्य प्रतिबिब नव्हे. शेकडो—नव्हे हजारो महाराष्ट्रीय कुटुबापैकीं एकात तरी या कादबरींतल्यासारखे प्रणयाचे प्रसंग वा प्रकार

घडत असतात काय? हा ध्येयवाद नाही की वास्तववाद नाही, केवळ पलायनवाद (Escapism) मात्र या कादबऱ्यात भरलेला आहे. लहान मुलाची किरकिर थाबावी म्हणून त्याला अडाणी आई अफूची गोळी चारते, त्याचप्रमाणे रोजच्या जीवनातील कटकटीला कटाळलेल्या सुशिक्षित वाचकाना माडखोलकर आपल्या मोहक व मादक कल्पना-सृष्टींत फिरवून आणीत असतात. चदनवाडी व काता या दोनच कादबऱ्या माडखोलकराच्या शुद्ध कथा-कौशल्याच्या निदर्शक आहेत.

अभ्यासाच्या वाटा

(१) 'श्री माडखोलकर हे राजकीय कादंबरीकार म्हणून प्रसिद्ध आहेत ' या विधानाचे स्पष्टीकरण करा

(२) माडखोलकराचे वाङ्मयीन गुरुजन कोण ? त्याच्याकडून त्यानी कोणते वाङ्मयीन गुण घेतले ?

(३) माडखोलकराची अभ्यासू वृत्ति पुढील वाङ्मयनिर्मितीला कशी उपयोगी पडली ?

(४) माडखोलकराच्या काही चागल्या कादंबऱ्याची नावे लिहा

(५) काही कादबऱ्यात माडखोलकरानी नैतिक मर्यादा ओलाडल्या आहेत असे तुम्हास वाटते का ? का ?

(६) ' माडखोलकराची वर्णने फार रेखीव असतात ' उदाहरणे देऊन हे विधान स्पष्ट करा

(७) माडखोलकराच्या कादंबऱ्यापैकी तुम्हास कोणती आवडली ? तिचे कथानक थोडक्यात द्या व तुम्हास ती का आवडली ते लिहा

(८) 'माडखोलकराची भाषासरणी' या विषयावर एक लहानसा निबंध लिहा.

सानेगुरुजी : : : : ३

'आधुनिक संत' या रूपानेच श्री सानेगुरुजी याना महाराष्ट्र ओळखतो. ज्ञानेश्वरादि संत येथे पूर्वी होऊन गेले, पण विसाव्या शतकातील या विज्ञानयुगातहि, गुरुजीनी आपले जीवन असे घालविले व संपविले की, त्यामुळे त्याना 'संत' ही पदवी सहजच लाभली चोहोकडे जडवाद व भोगवाद याच्या लाटा उसळत असताना आणि डोळस बुद्धिवादाचा व भौतिक शास्त्राचा प्रकाश झगझगत असताना, त्याग, सेवा, भक्ति, श्रद्धा, परोपकार आणि शेवटी आत्मसमर्पण असल्या दैवी गुणानी नटलेले निर्मल व निरहंकारी जीवन गुरुजीनी घालविले, हे पुढील पिढ्याना कदाचित् खरेहि वाटणार नाही—एक नुसता 'चमत्कार' वाटेल. पण गुरुजीचा

निगर्वी स्वभाव, प्रेमळ वाणी आणि अखंड सेवा हे अलौकिक गुण साक्षात् पाहिलेले—अनुभविलेले शेकडो—हजारो लोक महाराष्ट्रात आहेत.

उदात्त रसाचें अभ्यंगस्नान

झऱ्याचे झुळझुळणे किंवा पाखराचे किलबिलणे, तसे गुरुजींचे सारे बोलणे—चालणे. ' करी मनोरजन जो मुलाचे । जडेल नाते प्रभुशीं तयाचे' अशी त्याची भावना. त्यामुळे लहान मुलाना गोष्टी सागण्यात ते स्वत रगून जात आणि त्या मुलानाहि गुगवून सोडीत मुलासाठी त्यानी कितीतरी गोड गोड गोष्टी लिहिल्या ! आणि त्याची ती अद्वितीय कादबरी ! महाराष्ट्रातील कोणा सुशिक्षिताने ती वाचली नसेल? आणि वाचता वाचता आपल्या अश्रूंनी तिची पाने भिजविली नसतील ? सर्व महाराष्ट्रीय वाचकवर्गाला या कादबरीने उदात्त प्रेमाचे जणु अभ्यग स्नानच घातले. मातृप्रेमाचे महिम्न—स्तोत्रच ते ! ज्ञानेश्वराची जशी ज्ञानेश्वरी, तशीच ' सानेश्वराची ' ' शामची आई ' दोन्हीमध्ये प्रेमाचे अमृत साठविलेले आहे एक सागर असेल व दुसरे सरोवर असेल, पण दोहोमधील जीवन एकच.

तीन क्षुधा

सानेगुरुजीना आपल्या सानपणाची जाणीव फार होती. ' लहानाहून लहान ' ते होत. थोर पुरुषाची ' भित्री भक्ती ' ते करीत त्याचे ' प्रेम मुके' होते. गाधीजी, विनोबाजी व सेनापति बापट याच्याविषयी त्याना अपार आदर—पण त्याच्यापासून ते नेहमी दूरदूर रहात. मनातल्या मनात ते परमेश्वराची अशी प्रार्थना करीत की, " एक परार्धांश गाधी, एक परार्धांश टागोर, एक परार्धांश रामकृष्ण परमहस अशा मिश्रणाचा मी बनावे. गाधीची सेवावृत्ति, रवीद्राची काव्यशक्ति व रामकृष्णाची भक्ति, या तिहीचा सगम माझ्यात व्हावा. हात सेवेत थोडेफार राबोत, ओठ गोड गाणे गुणगुणोत व डोळे देवासाठी ओले होवोत, या माझ्या तीन क्षुधा आहेत.' सेवा, भक्ति व काव्य या त्रिगुणाचा विकास गुरुजींनी आपल्या जीवनात केला—महाराष्ट्रातील कुमाराची ते ' आई ' बनले

आईचें स्तोत्र

सानेगुरुजी याचे नाव पाडुरग सदाशिव साने. लहानपणी त्याना ' पढरी ' म्हणत. पढरीच्या पाडुरगाची सेवा पुढे प्राणपणाने करणाऱ्या या सताला पाडुरग हे नाव किती शोभते ! त्याचा जन्म रत्नागिरी जिल्ह्यातील पालगड येथे ता. २४ डिसेबर १८९९ रोजी झाला. हा दिवस म्हणजे दया-मूर्ति येशूख्रिस्त याचा जन्मदिन. पालगड येथे मराठी चौथीपर्यंत पढरीचे शिक्षण झालें. पण खरे शिक्षण मिळाले आईकडूनच. तीच त्याच्या मनाची मूर्तिकार व शीलाची शिल्पकार. तिनेच पढरीच्या अतःकरणात प्रेम–भावनेची रोपे लावली. वेलीवरील कळया खुडू नयेत, मेलेल्या चिमणीचे सुतक धरावे, गाईशी नातलग माणसाप्रमाणे ममतेने वागावे, काहीं झाले तरी खोटे बोलू नये–इत्यादि भूतदयेच्या उदार भावना लहान लहान प्रसंगातून तिने त्याला नकळत शिकविल्या. आईचे नाव होते यशोदा. पढरीला तिचे शिक्षण खरोखरच यशोदायक झाले.

आईला तो गुरू मानी, कल्पतरु मानी. या आपल्या भावनेचेच वर्णन त्यानीं ' शामची आई ' मध्ये पुढील शब्दानीं केलेले आहे. ' आई–या अक्षरात श्रुतिस्मृति आहेत, सारी महाकाव्ये आहेत. या दोन अक्षरात माधुर्याचा सागर आहे, पावित्र्याचा आगर आहे, फुलाची कोमलता, गगेची निर्मलता, चद्राची रमणीयता, सागराची अनतता, पृथ्वीची क्षमता हीं सारीं आईजवळ पहावयास मिळतील, सारी दैवते आईत येऊन गेली. आई हे दैवताचे दैवत आहे. "

गरिबीशीं झुंज

मराठीच्या चार यत्ता पुऱ्या झाल्यावर इग्रजी शिक्षणासाठीं गुरुजी दापोलीस गेले. त्यापूर्वीं ते पुण्यास मामाकडे काही काळ राहिले होते. दापोलीस असल्या वेळेपासूनच त्यानीं जुने सत वाङ्मय वाचावयास सुरुवात केली. सस्कृत काव्यहि त्यानी अभ्यासले, पाठ केले. स्वतः कविताहि ते रचू लागले. वक्तृत्व विकासले. दर शनिवारीं बारा मैल पायी चालून ते दापोलीहून पालगडला जात. गरिबीमुळे तेथून ते औध येथे शिक्षणासाठीं

गेले. त्या सस्थानात शिक्षण मोफत होते. कोठे कोकण व कोठे औंध ! पण आईने प्रोत्साहन दिले, ' ध्रुवाप्रमाणे जा ! ' औंध येथे अत्यत गरिबींत राहून त्यानी ज्ञान मिळविण्यास सुरुवात केली. कोठेच जागा मिळेना, तेव्हा मशिदीजवळ चार आणे भाड्याच्या खोलीत राहून व माधुकरी मागून त्यानी दिवस काढले कधी अन्नछत्रात जाऊन, कधी पाण्याबरोबर भाकरी खाऊन, तर कधी उपवास करुन ते विद्यादेवीची आराधना करीत होते पिठाच्या गिरणीत साडलेल्या पिठावरहि त्यानीं आला दिवस घालविला. पण प्लेगने खो दिला. म्हणून गोधळून ते पुणे येथे आले तेथे तरी काय ? विद्येच्या मार्गावर गुलाबाच्या पायघड्या थोड्याच घातल्या होत्या ? तीन दिवस तर नुसते डाळेचुरमुरे खाऊन त्यानी काढले. एका मित्राच्या घरी ते रहात. सहा सहा महिन्यात हजामत नसे. आठवड्यातून चार दिवसाचेच वार लागले. अर्थात् तीन दिवस त्याना उपवास पडे. दोन्ही वेळा जेवण तर त्याना प्रायः कधीच मिळत नसे. रात्रींचे जेवण म्हणजे बहुधा बुधवार बागेत हवा खाणे हेच. ' नूतन मराठी विद्यालया त सहाव्या यत्तेमध्ये त्यानीं नाव दाखल केले. बरोबरीच्या विद्यार्थ्यापैकी कोणी आजारी पडला तर त्याची शुश्रूषा ते जीव तोडून करीत. मडईत गेले तर कुडबुड्या जोश्याला त्यानी आपल्या अगातील कोट व जोडा दिला. १९१८ साली ते मॅट्रिक झाले. त्यावेळी त्याना किती आनद वाटला असेल, हे एक आगरकर जाणोत ! ' सुखदुःखाची पारडी समान ' राखण्यासाठीच की काय, याच वर्षी गुरुजीची आई इहलोक सोडून गेली.

गुरुकुलांत गुरुजी

खाचखळग्यातून व काट्याकुट्यातून धावण्याची शर्यत असते ना ? तसाच प्रकार गुरुजीच्या विद्याभ्यासाचा होता. अडचणीना न जुमानता ते शिक्षणाची चढण हसतमुखाने चढत होते. ते कॉलेजात गेले. तेथे खूप वाचावे आणि एकलकोड्या वृत्तीने रहावे, असे त्याचे वर्तन असे. अभ्या-सातील नैपुण्याने ते आपल्या प्राध्यापकाना चकित करीत. ' न्यू पूना कॉलेज ' मध्ये असताना त्यानी लिहिलेल्या मराठीच्या उत्तरपत्रिका त्याचे

गुरु प्रा. पोतदार यानी अजून जपून ठेवल्या आहेत. इटरच्या परिक्षेत त्याना सस्कृतची शिष्यवृत्ति मिळाली. १९२२ साली ते बी. ए. ची परीक्षा उत्तम रीतीने उत्तीर्ण झाले. त्यामुळे कॉलेजातील फेलोशिप त्याना मिळाली. तिच्या आधारावर ते १९२४ साली एम. ए. झाले. त्यापूर्वीच खानदेशातील अमळनेर येथील तत्त्वज्ञानमदिरात ते फेलो म्हणून राहिले. नतर प्रताप हायस्कुलात १९२४ च्या जूनपासून ते शिक्षकाचे काम करू लागले. त्या कामाशी ते अगदी तन्मय झाले. रात्रंदिवस, तन-मन-धन ओतून ते विद्यार्थ्यांना शिकवीत, सभाळीत व वाढवीत. गुरु-कुलच झाले होतें ते खरेखुरे ! तासाच्या घटेचे किंवा महिन्याच्या पगाराचे भान त्याना नसे !

विद्यार्थ्यावर ते आईसारखी माया करीत. वसतिगृहामध्ये राहून ते साऱ्या विद्यार्थ्यांचा परामर्श घेत. विद्यार्थीच काय पण गोपाळसारख्या गड्याशीहि ते भावाप्रमाणेच वागत—त्याच्या आजारीपणात अलोचन जागरण करून सेवाशुश्रूषा करीत. पडित जमिनीमध्ये ते बाग फुलवीत. ‘ छात्रालय ’ या नावाचे एक दैनिक ते काढीत. ते सारे गुरुजी स्वतः एकटे एकटाकी लिहीत. ते वाचण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या उड्या पडत. शाळेच्या चालकानी छापील मासिक काढण्यासच त्याना उत्तेजन दिले. त्यातहि गुरुजीच पुष्कळ लिहित. आपल्या पगारातील बचत करून, ते पैसे गुरुजी मासिकासाठीं खर्च करीत हे ‘ विद्यार्थी ’ मासिक सरकारने बद केले.

कारागृहांतील शीघ्र साहित्य

गाधीजीनीं १९३० सालीं कायदेभगाचे रणशिंग फुकले. त्याची दाडी-यात्रा देशभर दुमदुमू लागली. स्वातत्र्य—सग्रामाची ती घोषणा— मातृभूमीची ती हाक कानावर पडताच, गुरुजी त्या गुरुकुलातून बाहेर पडले आणि राष्ट्रीय आदोलनात सामील झाले. सारा खानदेश आपल्या वक्तृत्वाने त्यानीं हलविला. सरकारनें त्याना पधरा महिने सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावली. आधीं धुळे व नतर त्रिचनापल्ली या तुरुगात गुरुजी

सक्तमजुरी भोगीत होते. चक्की पिसण्याचे कठीण कामहि त्याना देण्यात आले होते. पुढे १९३२, १९३४, १९४० व १९४३ साली पुनः पुनः तुरुगवास त्याच्या वाट्यास आला. तुरुंगातील छळ, अपमान, अन्याय—सारे काहीं त्यानी शातपणे सोसले. एवढेच नव्हे तर, ते विष पचवून त्यानीं प्रसन्न साहित्याचे अमृत निर्माण केले. कारागृह हे त्याना जणु शालागृहच झाले.

नाशिक तुरुगात असताना त्यानी " शामची आई " ही आपली अमर कृति लिहिली. त्यावेळी त्याच्या लेखणींत वीज सळसळत होती मातृप्रेमाने त्याचे अत करण अथाग भरलेले होते आणि पावसाळ्यातील पाण्याने भरलेला मेघ वारा लागताच पर्जन्याच्या जशा सहस्रधारा सोडतो; तशा मातृप्रेमाच्या अमृतधारा गुरुजीनीं या आपल्या कादबरींत ओतल्या आहेत. अवघ्या तीन दिवसात सुमारे तीनशे पानाची ही रसपूर्ण कादबरी गुरुजींनी लिहिली. ' भारतीय सस्कृति ' हा ग्रथ तर तात्त्विक व विवेचक असा प्रबध आहे पण तोहि त्यानी रचला अवघ्या पाच दिवसात. गाधीजींचे गोष्टीरूप चरित्र तुरुगातल्या एका रात्रीत त्यानी लिहिले. ' क्रातीच्या मार्गावर ' हे पुस्तक ४८ तासात त्यानी लिहून पुरे केले. ' कला म्हणजे काय ? ' हा टॉलस्टॉयच्या ग्रथाचा अनुवाद तर तीन दिवसात त्यानी पुरा केला. त्याच्याइतके शीघ्र लेखन करणारे लेखक मराठीत विरळाच !

' कॉंग्रेस ' चें संपादन

चळवळ संपली, तरी गुरुजीची राष्ट्रसेवा चालूच राहिली. १९३६ साली फैजपूर येथे खेड्यातील पहिली कॉंग्रेस भरली. तिच्या पूर्वतयारी-साठी गुरुजीनी जिवाचे रान केले व सारा खानदेश पालथा घातला. ते घराघरात गेले, तरुणाच्या पोटात शिरले आणि कॉंग्रेसचा प्रचार त्यानीं झंझावाताप्रमाणे केला. त्यानी आपले जीवनच कॉंग्रेसमय करून टाकलें होतें. उत्कृष्ट भावना हा त्याच्या जीवनाचा आत्मा. ज्यावेळी जे हातीं घेतील, ते शेवटच्या टोकाला नेऊन पोचवतील. मिळमिळीतपणा, अर्धवट-

पणा, हिशेबीपणा, आस्तेकदमपणा–त्याच्या गावींच नसे. कॉंग्रेसच्या प्रचारासाठी १९३८ साली त्यानीं ' कॉंग्रेस ' साप्ताहिक काढले. ते परक्या सरकारच्या डोळ्यावर आले त्यानी चार हजार रुपयाचा जामीन मागितला. तेव्हा ते पत्र बद पडले. पत्र बद पडले, तरी गुरुजींचे कॉंग्रेस-कार्य चालूच राहिले. कॉंग्रेसचे सभासद महाराष्ट्रात एक लाख व्हावेत म्हणून त्यानीं १९३७ साली २१ दिवसाचे उपोषण केले. १९४४ सालीहि नाशिक तुरुगात कामगारासाठी त्यानी २१ दिवसाचा उपवास केला. हे त्याचे आध्यात्मिक शस्त्र होते. शेवटचे आध्यात्मिक शस्त्र म्हणजे प्राण-त्याग. तेहि त्याच्याजवळ सदैव सिद्ध असे. लोक-कल्याणासाठी ते आपले प्राण आपल्या ओजळीत घेऊनच उभे होते अमळनेर येथील कामगारावर अन्याय होतो आहे, असे कळताच गुरुजीनी जाहीर केले, " मी तापीत उडी घेईन. " केवढी भूतदया ! केवढा त्याग ! त्याच्या प्रभावाने पतप्रधान ना. खेर तेथे गेले व त्यानी कामगारावरील अन्याय दूर केला

मातृ–देवाचा क्रांति–देव

' चले जाव 'च्या चळवळीत १९४२ साली गुरुजीनी भूमिगत राहून मोठी बहादुरी गाजविली. ' मातृदेव श्याम क्रातिदेव बनला ! ' शूर सेनापतीच्या स्फूर्तिदायक भाषेमध्ये ते गुप्त पत्रके (बुलेटिन्स) काढीत. त्याच्या साहित्याचा तो ओजस्वी नमुना अज्ञातच आहे. ४२ च्या चळवळीतील हुतात्म्याचे पोवाडे गात ते महाराष्ट्रभर हिंडले. त्यातील वीर व करुणरसानीं ते २०–२०, २५–२५ हजार श्रोत्याना मत्रमुग्ध करीत श्रोत्याच्या डोळ्यातून अश्रूंचे पाझर काढण्याइतके भावनापूर्ण व प्रभावी वक्तृत्व गुरुजींचे होते. त्याचे भाषण वा लेखन जसे रडवे, तसेच कडवेहि होते. १९४६ साली ' कुमार–साहित्य–समेलनाचे ' ते अध्यक्ष होते. ' कामकऱ्याच्या खोलींत जा, दरिद्री नारायणात मिसळा " असा सदेश त्यानी कुमाराना दिला. ' वाङ्मय हे जीवनाच्या अनुभवातून निर्माण होणारे आहे. जीवनाची उत्कटता वाङ्मयात प्रगट व्हावयास पाहिजे,

साधेपणात सत्याचा आविष्कार होत असतो. विराट समाज हाच देव. त्याच्या गरजा पहा. ' असे त्याचे वाङ्मयविषयक तत्वज्ञान होते. त्याच आधारावर त्यानी सुमारे ८० पुस्तके लिहिली. त्यातील २० अनुवाद आहेत. पण ते स्वतत्र ग्रथाइतके सरस वठले आहेत.

हरिजनांविषयीं अनुकंपा

केवळ राजकीयच नव्हे तर सामाजिक अन्यायहि दूर करण्याची त्याना तळमळ होती. हरिजनाविषयीं त्याना गाढ अनुकपा वाटे विनोबाजींच्या एका उद्गाराने ती भावना डिवचली गेली. ' हरिजनाना पढरपूरचे विठ्ठलमदिर खुले झाले पाहिजे ' अशी घोषणा त्यानी केली पुणे हें महाराष्ट्राचे मस्तक असले, तर पढरपूर हे त्याचे हृदय आहे तेथील देऊळ खुले झाले म्हणजे लाखो वारकरी समतेचा सदेश गावोगाव पोचवतील आणि त्यामुळे तेथील शेकडो देवळे खुलीं होतील, अशी गुरुजींची अपेक्षा. चार महिने त्यानी मदिर-प्रवेशासाठीं महाराष्ट्रभर हिंडून प्रचाराचा पाऊस पाडला त्यावेळची त्याचीं भाषणे म्हणजे सहज-स्फूर्त वाङ्मयच आहे. शेवटीं पढरपूर येथें ता. १ मे १९४७ रोजीं, वैशाखी एकादशीस, त्यानी प्राणातिक उपोषण माडले त्या दिवशीं ८०० खेड्यात सभा भरल्या. सारा महाराष्ट्र हादरून गेला दहा दिवसानतर बडवेमडळीनी भागवतधर्माचे खरे तत्त्व ओळखून हरिजनाना पाडुरगाचें मदिर खुले केले

इच्छा-मरण

राजकीय व सामाजिक विषमतप्रमाणेच आर्थिक वर्गभेदाशींहि गुरुजींनीं युद्ध पुकारले होते आर्थिक समतेसाठीं समाजवाद हवा, या विचाराचा ते प्रचार करू लागले १९४८ सालीं त्यानीं मुबई येथे ' कर्तव्य ' नावाचें दैनिक एक वर्षभर चालविले. गाधीजींची हत्या एका महाराष्ट्रीयानें केली, याचे दुःख धुण्यासाठीं त्यानीं १९४८ सालीं २१ दिवसाचा उपवास केला. त्याच वर्षी ता. १५ ऑगस्टपासून त्यानीं ' साधना ' नावाचे साप्ताहिक चालविले. त्यातून ते लोकशाही समाजवादाचा प्रचार

करीत. पण त्या साप्ताहिकाचे स्वरूप मुख्यतः सांस्कृतिकच आहे. भारतांतील भिन्नभिन्न संस्कृतीचे दळणवळण वाढावे या हेतूने त्यांनी 'आंतर-भारती'ची कल्पना या साप्ताहिकातून जोराने मांडली. त्यासाठी ते व्याख्यानेंहि देत. १९५० सालीं कर्नाटकातून आंतर-भारतीचा दौरा पुरा करून ते मुंबईस परत आले.

आणि ता. ११ जून रोजीं त्यांनी आपल्या जीवनाचा अमृत–कुंभ आपल्या इच्छेने, आपल्या हाताने, फोडून टाकला! 'डोक्यात असह्य वेदना' झाल्याने त्यांनीं झोपेच्या गोळ्या घेऊन शांतपणे काळझोप घेतली. ज्ञानेश्वराच्या जिवंत समाधीचे स्मरण व्हावे असाच हा हृदयद्रावक प्रसंग! साऱ्या महाराष्ट्राच्या हृदयाचे दु:खाने पाणी पाणी झाले. जे जे कांही पवित्र, उदात्त व मंगल आहे, त्याची शिकवण आपल्याला देणारा प्रेमळ गुरु, निर्मळ पुढारी व त्यागी संत आपणास दुरावला याबद्दल लहानथोर सर्व महाराष्ट्रीयांना हळहळ वाटली.त्यांच्या आकस्मिक मृत्यूमुळे शोकाचा धक्का सर्वांना अधिकच बसला त्यांच्या स्मरणार्थ 'आंतरभारती' साठीं सुमारे एक लाखाचा निधि महाराष्ट्रात जमला. त्यापूर्वीं त्यांना एक लाखाची थैलीहि त्यांच्या भक्तगणाने अर्पण केली. त्या सर्वांचा 'विश्वस्त निधि' करण्यात येऊन समाज–सेवेसाठी ते पैसे उपयोजले जात आहेत स्वतः गुरुजींनीं आपल्या हयातीत किती विद्यार्थ्यांना किती पैसे दिले याची गणतीच नाहीं. पुढेपुढे प्रकाशकांकडून त्यांना हजारो रुपये मिळत, पण ते सारे ज्ञात–अज्ञात व्यक्तींना, राजसूय यज्ञातील धर्मराजाप्रमाणे, गुरुजी मुक्तहस्ताने वाटीत.

पवित्र वातावरण

सानेगुरुजींची कादंबरी वाचणे म्हणजे एखाद्या पवित्र देवळात जाऊन बसणेच होय. फुलांचे हार आपला मंद गंध दरवळीत आहेत, तुळशीच्या मंजिरी आपला पवित्र परिमल पसरत आहेत, नीराजनाची शांत ज्योत स्निग्ध प्रकाश पाडीत आहे आणि बाहेर बारीक सनई कोमल राग आळवीत आहे–अशा देवालयात, स्नान करून, शुचिर्भूत होऊन, क्षण दोनक्षण चिंतन व ध्यान करण्यात जो आनंद, तोच गुरुजींची गोष्ट व कादंबरी

वाचताना लाभतो. तुकाराममहाराजानीं पांडुरंगाला जितक्या परोपरीने आळविले असेल, तसेच ह्या पांडुरंगाने आपल्या आईची कथा घोळघोळून सांगितली आहे. आपल्या मुलाचे अंगी भूतदया, बंधुप्रेम, सत्यनिष्ठा, धीटपणा, स्वावलंबन, स्वाभिमान वगैरे गुण यावेत, म्हणून शामच्या आईने त्याला लहान लहान प्रसंगातून थोर शिकवण कशी दिली, याचे ' करुण व गोड कथात्मक चित्र ' म्हणजेच श्यामची आई !

थोर संस्कृतीचें रम्य चित्र

नाशिकच्या तुरुंगात १९३३ साली दिवसभर सक्तमजुरी करून पाच रात्रींमध्ये ही कादंबरी गुरुजींनी लिहून पुरी केली तुरुंगात त्यांनी छत्तीस प्रकरणें लिहिली व बाहेर आल्यावर नऊ प्रकरणें वगळलीं. मातेचा महिमा हे या पुस्तकातील मध्यसूत्र आहे. त्याबरोबरच साध्या व रम्य संस्कृतीचे चित्रहि यांत आले आहे ही या पुस्तकाची भूमिका सांगून गुरुजी प्रांजळपणे व निरभिमानाने प्रस्तावनेत सांगतात, " हे पुस्तक पवित्र आहे हृदयातील सारा जिव्हाळा येथ ओतप्रोत भरलेला आहे या गोष्टी लिहीत असताना माझे डोळे शतवार ओले झाले होते. अनेकदा गहिंवरून व उचंबळून आले होते .... तुरुंगात अनेक मित्रांना या रात्री आवडल्या, त्यांना वाचून दाखवीत असता तेहि रडले व मीहि रडलो "
मराठींतच काय पण साऱ्या भारतीय भाषामध्ये मातेचा महिमा गाणारी ही कादंबरी अद्वितीय आहे.

हृदयाचा आविष्कार

गुरुजींनी स्वतःच्या आईचेच पवित्र चित्र या कादंबरींत रेखाटले आहे. " हृदय भरलेलेच असे, भराभरा शाईने कागदावर ओतावयाचे एवढेच उरलेले असे. " अशी मनाची स्थिती ही कादंबरी लिहिताना गुरुजींची होती. गाईची कास दुधाने भरलेली. हीच कवीची अवस्था ! जणु काहीं मारुतीप्रमाणे आपलें अंतःकरण फाडूनच त्यातील आपल्या मातेची मूर्ति गुरुजींनीं जगाला दाखविली आश्रमातील आपल्या सवंगड्यांना शाम आपली जीवनकथा रोज रात्रीं सांगत आहे. प्रस्तावनेच्या शेवटीं भावनापूर्ण

शब्दानी गुरुजी लिहितात, " आज श्यामची आई माझ्या घरातून सर्वांना भेटण्यासाठीं बाहेर पडत आहे. तिने स्वतःच्या मुलाला वाढविले, त्याप्रमाणे इतर मुलाबाळानाहि वाढविण्यासाठीं ती बाहेर पडत आहे. उघड्या दारातून ती आत शिरेल, बद दारे ठोठावून पाहील, परतु सारींच दारे बद झालीं तर ? तर ती माझ्या घरातच येऊन राहील, माझ्या हृदयात तर ती आहेच आहे." नवल नाही की, महाराष्ट्रातील लाखो दारे या प्रेमळ व परोपकारी आईच्या स्वागतासाठीं खुली झाली. बारा आवृत्त्या मराठींत तर निघाल्याच. पण हिंदींतहि या पुस्तकाचे भाषातर झाले. मातृमहिम्याची ही सत्य कथा चित्रपटाच्या रुपेरी पडद्यावर आली

चारित्र्याचा वस्तुपाठ

साध्यासुध्या जीवनातील लहान लहान प्रसग ! पण त्यातूनच गुरुजीनी केवढा मोठा 'आशय' व्यक्त केला आहे ! श्यामने कधी फुलाच्या कळ्या तोडल्या, तर त्यावरून त्याच्या आईने त्याला प्रेमाचा धडा द्यावा, कधी मोरी गाय मरण पावली, तर आईने जेवू नये, कधी श्यामने दक्षिणा आणली, तर ती आपण घेऊ नये, असे सागून आईने त्याला स्वाभिमानाचा धडा शिकवावा. कधी पत्रावळ लावण्यास श्यामने नकार दिला, तर त्याला जेवावयास न घालून स्वावलबनाचा कित्ता घालून द्यावा, कधी श्याम पोहावयास गेला नाही, तर आईने त्याला मारमार मारावे, पण त्याच्या अगी धीटपणा आणावा, जेवणावळीत श्लोक म्हटल्याची थाप देणाऱ्या श्यामला आईने सत्याचा महिमा शिकवावा, कधी आजारी मोलकरणीला आईने आपल्या मुलाबरोबरच जेवू घालावे—एक ना दोन, दररोज, हरघडी, ज्या ज्या लहानसहान घटना घडतात, त्या जणु परमेश्वराला पाहण्याच्या दुर्बिणीच आहेत, अशा दृष्टीने श्यामची आई त्याचा उपयोग करून घेत असे. 'मनुष्यावरच नव्हे तर गाईगुरावर, फुलापाखरावर, झाडामाडावर प्रेम करावयास तिनेच शिकविले' त्याचा परिणाम काय झाला ? तर, गरीब गवतारू झोपडीत श्यामचे कुटुब रहावयाला गेले असताना त्या रात्री आकाशातील एक तारा पडला. ते पाहताच श्याम आपल्या आईस म्हणतो, " हे घर पहावयास ते तारेहि येतील. कारण

आपल्या घरात प्रेम आहे, तू आहेस. ” आणि हे प्रेम कुणाबद्दल ? चिमणीच्या पिलाबद्दलहि. खाली पडून ते पिलू मेले तर श्यामने त्याचे सुतक धरले !

गद्य–काव्यच हें !

किती साधा हा प्रसंग ! कैक मुलांच्या नजरेस तो पडला असेल आणि क्षणात विसरलाहि गेला असेल. पण श्यामचे अंतःकरण अनुकंपेने थबथबलेले ! त्यामुळे त्याला “ शोधता शोधता झाडावरून पडलेले एक पाखराचे लहानसे पिलू आढळले. त्याची छाती धडधडत होती. फारच उंचावरून ते पडले होते. त्याची फारच दुर्दशा झाली होती. लोळागोळा झाला होता. अजून त्याला नीट पंख फुटले नव्हते. डोळेमुद्धा तें नीट उघडीत नव्हते. लोहाराचा भाता जसा हलत असतो, त्याप्रमाणे त्याचे सारे अंग एकसारखे हलत होते, खालीं वर होत होते त्याला जरा हात लावताच ते आपली सगळी मान पुढे करी व चीं ची असे केविलवाणे ओरडे. ” रे टिळकांच्या “ केवढे हे क्रौर्य ! ” या कवनातील भाव वरील गद्य उताऱ्यातून व्यक्त होत नाही काय ?

अखेर ते बिचारे पिल्लू मेले. त्याची उत्तरक्रिया श्यामने नको का करावयास ? त्याने आईजवळ एक फडके मागितले. श्यामचीच आई ती ! “ आईला एक जुनी फाटकी जरीची चोळी होती. त्या चोळीचा एक तुकडा आईने फाडून दिला. त्या रेशमी कापडात त्या पिलाला आम्ही घेतले व जेथे फुलझाडे होतीं तेथे गेलो. शेवती व मोगरे याच्यामध्यें त्याच्यासाठी खळगी खणू लागलो. आमच्या डोळ्यातून पाणी गळत होते. अश्रूंनी जमीन पवित्र होत होती. खळगी खणली. त्या खळगींत फुलें घातली. त्या फुलावर त्या पिलाचा देह त्या वस्त्रात गुडाळून ठेविला, परंतु त्यावर माती ढकलवेना–लोण्याहून मऊ अशा त्या सुंदर चिमुकल्या देहावर माती ढकलवेना शेवटीं डोळे मिटून माती लोटली. ” पदलालित्य नाहीं, लयबद्ध रचना नाही कीं भाषेचे अलंकार नाहींत, तरी हें गद्यकाव्य आहे खास.

पति-प्रेमाचें दर्शन

पाखराबद्दल ही आस्था, हें प्रेम, ही माया ! मग माणसाबद्दल किती ?–आणि घरातल्या माणसाबद्दल ?–मुलाबाळाबद्दल ?–पतिबद्दल ? एकदा श्यामचे वडिल परगावी गेले होते. परत येताना जगलात त्याना काही मागानीं मारले. ती बातमी कळताच श्यामची आई कळवळून देवाला अशी प्रार्थना करु लागली, "माझे सौभाग्य–नको, आई नको ! त्यावर कुऱ्हाड नको पडू देऊ. मी काय करू ? कोणते व्रत घेऊ ? देवा ! माझी करुणा येऊ दे हो तुला. तू करुणेचा सागर. येऊ दे हो घरी सुखरूप. पाहीन त्याना डोळे भरुन, नादू तुझ्या आशीर्वादे सुखाने जन्मभर. मला दुसरे काही नको. नकोत हे दागिने, नकोत हीं मोठी वस्त्रे. कशाला मेली ती खोती ? नको मला, काही नको. पति हाच माझा दागिना, तेवढा दे. देवा ! दे "

आईच्या पति-प्रेमाचा एक प्रसग तर अत्यत हृदययगम आहे. श्यामचे घराणे पूर्वी श्रीमतीचे–सरदारांसारखे होते. पण ते वैभव कोसळले. गरिबी आली. झोपडीत सारेजण राहू लागले. तशा स्थितीत दिवाळी आली. पण घरात साराच खडखडाट तरी वडिलानीं मुलाना एकएक नवीन सदरा केला त्याच्या स्वत ची धोतरे पार फाटली होतीं, आईने ती सतरादा शिवलीं होतीं–सतरा ठिकाणी शिवली होती वडिलाचे प्रेम असे की, त्यानी मुलाना सदरे केले, पण स्वत'ला काहीं धोतरे घेतली नाहीत रोज धोतराचा फाटका भाग निऱ्यामध्ये लपवून वडील वेळ मारुन नेत असत आईलासुद्धा कितीतरी दिवसात नवीन लुगडे मिळाले नव्हते. पुण्याच्या मामानी आईला भाऊबीजेचे तीने रुपये पाठविले. त्या तीन रुपयाचे आईने काय घेतले ? स्वत'ला लुगडे ? छे ! तिने गुपचुप मुलाकडून एक धोतरजोडी विकत आणली आणि दिवाळीच्या दिवशी, एकदम ती आपल्या पतीपुढे करुन त्याना चकित केले धोतराचा वृत्तात ऐकल्यावर वडिलाना खेद वाटला. तेव्हा त्या पति-पत्नीत झालेला उदात्त प्रेमाचा सात्विक सवाद ऐका. " माझे सारे तुमचेच आहे व तुमचे ते माझेच आहे. आहे तरी काय आपणाजवळ ? तुम्ही नवीन धोतर नेस-

लात म्हणजे मीच नवीन लुगडे नेसल्यासारखे आहे. त्यातच माझा आनंद आहे. नेसा, मी त्याला कुंकवाचे बोट लावले आहे." आई म्हणाली.

"मी नवीन धोतर नेसावे व तुला नवीन लुगडे नसावे याचे मला नाही का वाईट वाटणार? तुला आनंद होत आहे, परंतु मला दुःख होत आहे. तू आपल्याला आनंद मिळविलास आणि मला?" त्यांच्याने बोलवेना.

माझा आनंद तो तुमचाच आहे."

पति-पत्नीच्या प्रेमाचे अद्वैत किती साध्या प्रसंगातून दृग्गोचर पडत आहे!

कलेचें अकृत्रिम सौंदर्य

अशा त्यागातील वैभवाचा, गरिबीतील श्रीमंतीचा, अबोलक्या वक्तृत्वाचा सात्त्विक संवाद किती मराठी कादंबऱ्यामध्ये वाचावयास मिळतो? नाही म्हणावयास वामनराव जोशी यांनी आपल्या 'स्मृति-लहरी' या कादंबरीत त्या दिव्य प्रेमाचे थोडेबहुत तुषार उडविले आहेत. केवळ कलेच्या विकासासाठी एखाद्या कादंबरीकाराने या प्रसंगाची पूर्तता अशी केली असती की, वडिलांनी आपल्या हातातील सोन्याचे पवित्रक विकून त्याच्या पैशातून आईला लुगडे विकत आणले. पण अशी तंत्रशुद्ध प्रमाणबद्धता कृत्रिम बनत जाते, असत्य वाटू लागते ती नसली म्हणून काय आले? गुरुजींनीं रंगविलेल्या प्रसंगात काय रस निर्माण होत नाही? त्याची गोडी चाखण्यास जीभ मात्र, अतिरंजित वर्णने वाचून वाचून चरबट झालेली नसावी. अत्तराचा सूक्ष्म गंध किंवा संगीताचे सूक्ष्म कंपन जाणण्यास इंद्रियेहि तशींच तल्लख व निर्मळ असावी लागतात.

श्यामचे स्वभाव-लेखन

आईचे पतिवर हे प्रेम-आणि मुलावरहि तसेंच! श्याम इंग्रजी शिक्षणासाठीं दापोलीस राहिला होता. तेथून एका शनिवारीं सायंकाळीं बारातेरा मैल पायी चालून तो घरीं आला. आईला विशेषच आनंद वाटला, म्हणून जेवताना तिच्या हातून थोडासा पक्तिप्रपंच घडला. तो कसा

हे श्याम सागतो, " आरती झाली. पाने वाढलीं. आम्ही जेवावयास बसलो. आईने मला दहीं वाढले. मलाच वाढले. माझ्याजवळ लहान भाऊ होता. त्याला नाही वाढले. माझ्याकडे कोणाचे लक्ष नाही असे बघून माझ्या पानातील दही मी लहान भावाच्या पानात घातले व त्याला भात कालवून दिला. ते दही त्याला देताना मला धन्यता वाटत होती मी त्या दिवशी अगदी हळुवार मनाचा झालो होतो. त्या वेळेस माझ्या शरिरास कोठेहि बोट लावले असते तर चटकन् पाणीच बाहेर आलें असते. जणु मी अश्रुमय बनलो होतो ! आसवाची मूर्ति झालो होतो. " त्यागाच्या बाबतीत श्यामने आईची बरोबरीच केली. श्यामच्या अशा प्रेममय स्वभावाचे लेखन गुरुजींनी अथपासून इतिपर्यंत सुरेख केलेले आहे.

कल्पकतेची चमक

कोकणची सृष्टि गुरुजींची लाडकी. तेथील समुद्राचे वर्णन ते असे करतात, " समुद्र शेकडो हातानीं हळूच गुदगुल्या करावयास हसत हसत खेळत येत होता. पायाखालची वाळू लाट माघारी जाताच निसरत होती. आम्ही मायलेकरें ईश्वराच्या कृपासमुद्रात डुबत होतो पाणी खारट होते, तरी तीर्थ म्हणून आई थोडे प्यायली व तिने मलाहि प्यावयास लावले. आईने समुद्रास फुले वाहिली, हळदकुंकू वाहिले. समुद्राची तिने पूजा केली. चार आणे समुद्रात फेकून दिले ! मोत्याच्या राशी ज्याच्या पोटात आहेत त्या रत्नाकराला आईने चार आणे दिले ! ती कृतज्ञता होती. " सोपी भाषा ! थोर भावना !

चादण्या रात्रीची समुद्रावरील मौज गुरुजी पुढील शब्दानीं सागतात, " आपल्या मुलाच्या अंगाखांद्यावर घालण्यासाठीं समुद्राने दागदागिने आणले आहेत की काय असेहि मनात येते. किंवा चद्रच शेकडो रूपे घेऊन खाली लाटाशीं खेळण्यासाठीं उतरला आहे, असे वाटते. सारी मौज असते. वारे वहात असतात, नारळी डोलत असतात, लाटा उसळत असतात, दीप चमकत असतो, चद्र मिरवत असतो आणि पडाव भरत असतो. " गुरुजींचे काही काव्य गद्यरूप असले, तरी त्याचें पुष्कळसे गद्य काव्यमय आहे, याचा हा पुरावाच होय.

सुविचारांची खाण

गुरुजींची लेखणी म्हणजे उदात्त विचाराची खाण ! सुभाषिताची जणु टाकसाळ ! शिक्षणासाठी निघालेल्या श्यामला 'ध्रुवाप्रमाणे जा' अशी प्रेरणा देऊन आई उपदेश करते की,

"कसाहि रहा परंतु चोरीचहाडी करू नको, पाप करू नको, सत्याचा अभिमान सोडू नको, इतर सारे अभिमान सोड. आपल्याला देता येईल ती मदत देत जा गोड बोलावे. हसतमुख असावे जीभ गोड तर सारे जग गोड मित्रमंडळी जोड. कोणाला टाकून बोलू नको, हृदये दुखवू नको अभ्यास झटून कर आईबापाची आठवण ठेव, बहीण भावाची आठवण ठेव. ही आठवण असली म्हणजे बरे." उपनिषदातील 'सत्य वद। धर्म चर। इत्यादि उपदेशाचेच हे प्राकृत स्वरूप नव्हे काय? ही सारी कादंबरी म्हणजेच एक मराठी उपनिषद आहे. आईच काय, पण श्यामची कथा ऐकणारा त्याचा मित्र राम हाहि म्हणतो,

"श्याम ! दुःख पाहून दुःख दूर करण्यास उठावे, अंधार पाहून उजेड आणण्यास धडपडावे, बंध पाहून बंध तोडण्यास सरसावावे. निराश का व्हावे ? वीराला जितकी संकटे अधिक तितका चेव अधिक, स्फूर्ति अधिक.

"आपल्याला करता येईल ते करावे. दगड उचलावा, काटा फेकावा ! फुलझाड लावावे, रस्ता झाडावा, कोणाजवळ गोड बोलावे, गोड हसावे, आजाऱ्याजवळ बसावे, रडणाऱ्याचे अश्रु पुसावे दोन दिवस जगात राहणे ! माझ्यासारखे याहून जास्त काय करणार ? या फाटलेल्या आकाशाला माझ्यासारखे दुबळे कोठवर ठिगळे जोडणार ?"

श्रमाची पूजा

श्रमाचे माहात्म्य श्याम ओळखतो. तो म्हणतो, "श्रमात आत्मोद्धार आहे. फुकट घेण्यात व फुकट देण्यात पतन आहे. उन्हातान्हात काम करणारा मजूर, रस्ते झाडणारा झाडूवाला, मलमूत्र नेणारा भंगी, मेलेली गुरे फाडणारा ढोर, वहाणा बांधणारा चांभार—हे सारे आयतेखाऊ लोकांपेक्षा

पवित्र आहेत, श्रेष्ठ आहेत. काही तरी निर्माण करा. विचार निर्माण करा, धान्य निर्माण करा, स्वच्छता निर्माण करा, काही तरी मगल असे, सुदर असे, हितकर असे, निर्माण करा, तरच जगण्याचा तुम्हास अधिकार आहे ज्या राष्ट्रात समाजसंवर्धक, समाजरक्षक, समाजपोषक श्रमाची पूजा होते ते राष्ट्र वैभवावर चढते. बाकीची भिकेस लागतात. ''

" धर्ममय गोष्टी "

अशा सुविचाराचे सुवर्णकण सर्वत्र विखुरलेले आहेत. ते वेचणारा त्याचा मित्र राजा परगावीं निघाला असताना तो श्यामच्या गोष्टीचे महत्त्व वर्णन करतो, " श्याम, तू ज्या आठवणी सागतोस त्या असतात-साध्या, परतु त्यातून सुदर धर्म तू दाखवून देतोस. कृष्णाच्या लहानशा तोडात यशोदेला विश्व दिसले, तसे तुझ्या या लहान लहान गोष्टीत धर्माचे व सस्कृतीचे विशाल दर्शन होते. श्याम, काल मी रामजवळ म्हटले की, हा गोष्टीमय धर्म आहे किंवा या धर्ममय गोष्टी आहेत. गोष्टीरूपाने तू धर्म सागत आहेत, धर्मरूपाने गोष्टी सागत आहेस. रोजच्या आपल्या साध्या जीवनातहि किती आनद व सहृदयता आपणास ओतता येईल, हे तू दाखवीत आहेस, नाही का ? या आयुष्याच्या मार्गावर सुखाला व सपत्तीला तोटा नाहीं. बहीणभावाचे प्रेम, गुराढोराचे प्रेम, पशुपक्ष्याचे प्रेम—या सर्वामुळे जीवन समृद्ध, सुदर व श्रीमत करता येईल. ''

यात अतिशयोक्ति आहे काय ? असत्य आहे काय ? मुळीच नाही. ही कादबरी म्हणजे गुरुजींनी वाजविलेली प्रेमाची मुरली आहे, ' माझ्या आईनेच जीवनात अत्तर ओतले.' असे श्याम म्हणतो. हे अत्तर कोणते ? तर " ही माधुरी ! ही सरलता ! ही कोमलता ! हे प्रेम ! हे गोड हसणे ! ही सेवावृत्ति ! ही निरहकारिता ! कोणतेहि काम करण्यास लाज न वाटण्याची वृत्ति ! " ह्या साऱ्या गुणाचे अत्तर श्यामच्या जीवनात- आणि म्हणून त्याच्या ह्या जीवन-ग्रथात—उतरले आहे. शाळेच्या क्रमिक पुस्तकात या कादबरीस सर्वत्र व अक्षय्य स्थान मिळाले, तर पुढील पिढ्याचें मन सात्त्विकतेने न्हाऊन निघेल व विद्यार्थी चारित्र्यसपन्न होतील यात शका

नाहीं. मुलाचे शील आपोआप बनत जाईल आणि ते बनत असताना मुले आनंदाने म्हणतील, " आता आम्हास रोजच सुधारस प्यावयास मिळणार—रोजच पावन-गंगेत डुबावयास मिळणार. "

त्रिखंडांत भरलेला श्याम

श्याम म्हणजे सानेगुरुजी. त्यांच्या बालपणाची हकीकत ' श्यामची आई ' या कादंबरीत येऊन गेली आहे, पण आनुषंगिक म्हणून. तिचा मुख्य भर आईच्या प्रेमावर, प्रेमळ शिकवणीवर, त्या शिकवणीतील उदात्ततेवरच आहे. श्यामची आई कशी होती ? ती त्याच्या मनाची मूर्ति कशी घडवीत होती, याचाच ठसा या कादंबरीने आपल्या मनावर उठतो. पण खुद्द श्यामच कसा होता ? त्याचे गुण कोणते ? दोष कोणते ? विचार कोणते ? विकार कोणते ? या सर्वांची माहिती आपणाला व्हावी अशी जिज्ञासा त्या श्रोत्यामध्ये—त्या मित्रामध्ये उत्पन्न झाली त्यांनी श्यामला आग्रह करकरून त्याचा पुढील इतिहास सांगण्यास प्रवृत्त केले. ' तुमच्या इच्छेवरच मी जगत आहे. ' असे म्हणून श्यामने अनिच्छेने आपला शाळेतील व कॉलेजातील ' जीवन-विकास ' त्या आपल्या स्नेहाळ श्रोत्यांना ऐकविला. त्याचे शाश्वत स्वरूप म्हणजे ' श्याम ' या कादंबरीचे तीन खंड. पहिल्या खंडात इंग्रजी पांचवी-पर्यंतच्या शाळेतील शिक्षणाचा अनुभव दिलेला आहे. दुसऱ्या खंडात श्यामने ' औंधात सुतस्यासारखा प्रवेश केला ' आणि तेथे गरिबीचा कटु अनुभव कसा घेतला हा भाग आलेला आहे नंतर पुण्याच्या नू. म. विद्यालयात आल्यावर कोण शिक्षक कसे शिकवीत वगैरे वृत्तांत तिसऱ्या खंडात आलेला आहे

पुनरुक्ति व अतिशयोक्ति

कलेच्या कसोट्या लावल्या तर त्रिखंडात्मक श्याम बराच उणा ठरतो, असे टीकाकारांना वाटते. या तीन खंडांत आदि, मध्य, अंत कल्पून कथानकाची प्रमाणबद्ध रचना केलेली नाही. तेच तेच विचार, त्याच त्याच भावना, तीच तीच वर्णने—आणि या सर्वांचा शेवट निराश होण्यात व मुळुमुळु रडण्यात होतो. पुनरुक्ति व अतिशयोक्ति यांच्यामध्ये

तर जणु शर्यतच लागलेली आहे. त्यामुळे ' पाल्हाळ ' हा दोष मोठ्या प्रमाणावर शिरलेला आहे, सगीत नाटकातील पात्रे जशीं रस-भग करणाऱ्या तानाचीं भेंडोळी फेकीत, त्याप्रमाणे निवेदनाच्या ओघात जो शब्द येईल, त्याच्यावर त्या निवेदनाची गति खुटविण्याइतके लाबलचक भाष्य करावयाचे—आणि तेहि आत्यतिक टोकाचे. ' भारत म्हणजे परमेश्वर ' ' सहानुभूति म्हणजे मोक्ष ' ' निद्रा म्हणजे अमृत, देवता, प्रभूचे परम कारुणिक स्वरूप. ' असे एकातिक सिद्धात बोलबोल म्हणता फेकून दिलेले ! मुख्य उणीव म्हणजे मानवी भावनाची विविधता व सखोलता याचे पापुद्रे काढण्याची कला सानेगुरुजीना जमतच नाहीं. अतःकरणाच्या गाभाऱ्याला ते स्पर्शच करू शकत नाहीत. पेटत्या ज्वालामुखीच्या पोटात उतरणाऱ्या व तेथले फोटो वर घेऊन येणाऱ्या सशोधकाचे धाडस ज्या प्रतिभासपन्न लेखकाजवळ असते, तोच निरनिराळ्या अतःकरणाच्या अतरगात शिरून तेथील क्रियाचे, हालचालीचे, हेलकाव्याचे यथातथ्य चित्रण लोकापुढें ठेवू शकतो. तसे न करता ज्वालामुखीवर उगवलेल्या हिरवळीवर चरणाऱ्या गाई–हरणाप्रमाणे इतर लेखक वरवरच्या सुदर भावनावरच मोहित होतात. " त्याना अतरगातील घडामोडी उत्कटपणे वर्णिता येत नाहीत. " असा आरोप गुरुजींनीं हरिभाऊ आपट्यावर श्यामच्या दुसऱ्या खडात केला आहे. तो हरिभाऊपेक्षा गुरुजीच्याच कादबऱ्याना अधिक लागू पडणारा आहे.

व्याख्यानांची गर्दी

गुरुजीनी आपल्या कादबऱ्यात ' प्रेमाची पाणपोई ' घातलेली आहे. पण श्यामचे चरित्र सागताना प्रसग थोडे आणि व्याख्याने फार असा प्रकार झालेला आहे. देशातील शिक्षणाची दुर्दशा, इन्फ्युएझाच्या साथींत पाऊण कोटी लोकाचा सहार, लो टिळकाची वऱ्हाडातील स्वराज्याची मोहीम, बालवीर चळवळ, मासाशन, सगीत, परीक्षा इत्यादि नाना विषयावर गुरुजींनीं आपले विचार श्यामच्या तिसऱ्या खडात विस्ताराने माडले आहेत — आणि तेहि इतक्या उघडपणे व कडकपणे की, ब्रिटीश सरकारने तें पुस्तक जप्तच केले पुढे कॉंग्रेस सरकारने ती बदी उठविली.

समाजातील विषमतेचे वर्णन श्यामने केले आहे. ते असे, " आज मला लाखो आया अशा दिसत आहेत, आजारात दवा नाही, थंडीत पाघरायला पाघरूण नाहीं, पावसात निवारा नाही, उन्हात छाया नाहीं, पिण्याला पाणी नाही, खायला दाणा नाही, दुधाचा थेंब नाहीं, फळाचे दर्शन नाही, ज्ञानाचा गंध नाही, कलेचा स्पर्श नाही, सारे शून्य, अशी लाखों कुटुंबे या देशात आहेत. एकीकडे मोठमोठ्या हवेल्यातून, मोठमोठ्या बागातून रसाळ फळाचे करंडेच्या करंडे येत आहेत, दुसरीकडे विषम-ज्वरातहि शिळ्या भाकरीचे तुकडे कोणी खात आहेत, एकीकडे विजेचे पंखे फिरत आहेत, दुसरीकडे उन्हाच्या झळा लागून लोक मरत आहेत, एकीकडे रेडिओचे संगीत आहे, दुसरीकडे मरण्याचा आक्रोश आहे, एकीकडे विलास आहे, दुसरीकडे विनाश आहे, एकीकडे स्वर्ग आहे, दुसरीकडे नरक आहे. "

स्फूर्तीचे स्फुलिंग

अशा सामाजिक विषमतेतूनहि प्रगतीचा मार्ग आखला पाहिजे. हा आशावादी विचार गुरुजींनी किती स्फूर्तिदायक शब्दांनी मांडला आहे पहाः —" परिस्थिती कीं माझी चिच्छक्ति ? शेवटी माझी चिच्छक्तीच विजयी झाली पाहिजे मी मृत्यूतून अमृतत्व निर्माण करीन मातींतून अमरावती घडवीन. अधःकारातून प्रकाश प्रकटवीन. जगातील सर्व महान् विभूतींनी हे महान् सत्य जीवनात अनुभविले आहे. त्याचा आत्मा कधीहि कशानेहि चिरडला गेला नाही कृष्णाच्या अंगावर भगदत्तानें रागाने अंकुश फेकून मारला. परंतु त्या अंकुशाचे काय झाले ? श्रीकृष्णाच्या वक्षःस्थळावर त्या अंकुशाची वैजयंती माळ झाली."

जो समाधानी, समतोल व हंसऱ्या वृत्तीने आपल्या जीवनाकडे पाहील, त्याला सारे जीवन — जीवनच काय, पण मृत्युहि — सुंदर, स्वागतार्ह व आनंददायक वाटतो. या सोनेरी दृष्टीने पाहून श्याम म्हणतो, " मरण म्हणजे मेवा. जीवनाला मरणाचे फळ येते व मरणाला जीवनाचे कोंब फुटतात. मला तर मृत्यु म्हणजे देवाकडे जाण्याचे दार वाटते. एखाद्या

मोठ्या राजवाड्याला अनेक प्रवेशद्वारे असतात. त्याप्रमाणे मृत्यूची अनत प्रवेशद्वारे ओलाडित सिंहासनावर बसलेल्या त्या राजराजेश्वराचे दर्शन घ्यावे लागते. ”

करुण रसाचा उठाव

श्यामचा भाऊ सदानद अकस्मात् निधन पावला हें कळताच श्यामचें कोमल हृदय बेभान झाले—सैरावैरा भटकू लागले. श्याम सागतो,— “ मी फिरत फिरत दूर गेलो. एखाद्या झाडाखाली बसून ‘ सदानद, सदानद ’ मी हाका मारीत सुटे. पक्षी उडाले कीं मी ‘ सदानद, सदानद ’ हाक मारी. सदानद कोठून तरी येईल असे मला वाटे. मी चोहोबाजूस पहात होतो. मी झाडावर डोके आपटी, दगडावर डोके आपटी, परतु फुटून जाईल इतक्या जोराने काही आपटीत नव्हतो. मी हळूच आपटीत होतो. स्वतः मरून जावे असे काही मला वाटत नव्हते. माझे दुःख कृत्रिम होते असें नाही. परतु तळ्यात उडी घ्यावी असे काही वाटले नाहीं. मी भटक भटक भटकलो. रड रड रडलो. शेवटी दमून एके ठिकाणीं मी बसलों. ”

शोकाच्या अतिरेकाने शामला वाटले, आपला मृत भाऊ सदानद हाच एका पाखराच्या रूपाने आपल्याला भेटत आहे. तो म्हणतो,

“ इतक्यात अकस्मात् कोठूनसे माझ्यासमोर एक सुदर पाखरू येऊन बसले. किती तरी वेळ ते पाखरू हलेना, चालेना, बोलेना. मी त्या पाखराकडे पाहात राहिलो. ते पाखरू छातीशी लावावे असे मला वाटले. मी उठलो. परतु पुनः बसलो. ते पाखरू उडून जाऊ नये असे मला वाटत होते. ”

इंग्रजी कथा-बीजाचा विस्तार

‘ तीन मुले ’ ही एक छोटी कथा आहे. तिचे कथानक अगदी लहान आहे–आणि जे आहे तेहि इग्रजीतील टेनिसन कवीच्या ‘ इनॉक ऑर्डन् ’ या काव्यावरून घेतलेले आहे. याच काव्यावरून वामनराव जोशी यानीं ‘ आश्रम-हरिणी ’ ही आपली छोटेखानी कादबरी रचली. त्यानीं तिला

पौराणिक वेष दिला होता. पण गुरुजींनी एक कोकण-कथा रंगविली आहे. सारंग या समुद्रकाठच्या गावी तीन मुले खेळत असतात. त्यांच्या प्रेमाची ही कथा आहे. ती बहुतांशी संवादरूपानेच सांगितली आहे. वर्णनाचा भाग नाहीं म्हणण्याइतकाच आहे. पण या कथेत स्वाभाविकता फारशी नाही. एखाद्या अद्‌भुत कथेसारखें हे कथानक वाटते. त्यातील पात्रेहि हाडामासाची, विकारा-विचारांचीं, जिवंत दिसत नाहीत. त्यांचे संवाद स्वाभाविक वाटत नाहीत आहे काय तो, त्यागी प्रेमाचा उदात्त नमुना. तो सोप्या सोप्या शब्दांनी, लहान लहान वाक्यांनी रंगविला आहे, ' ला मिझरेबल ' या फ्रेंच कादंबरीचा अनुवाद ' दुःखी ' या नावाने गुरुजींनी केला.

पौराणिक कथेचें रूपक

' आस्तिक ' ही कादंबरी विशेष गुणांनी युक्त आहे. तीत सद्यःस्थिती-वर पौराणिक कथेचे रूपक गुरुजींनीं चढविले आहे. ते इतक्या कौशल्याने की, ते वाचताना शिवरामपंत परांजपे यांचे स्मरण व्हावे. जनमेजय राजाने सर्पसत्र आरंभिले, या कथेवर आधारलेली ही कादंबरी गुरुजींनीं नाशिक तुरुंगात १९३३ साली लिहिली. त्यावेळीं गांधीजींच्या दांडीयात्रेचे अद्‌-भुत व अपूर्व दृश्य सर्व जगाने, चकित नेत्राने, पाहिलें होते, उलट हिंदु-मुसलमानांच्या द्वेषाचे व कलहाचे निखारेहि फुलू लागले होते. या कालखंडाच्या पार्श्वभूमीवर गुरुजींनी या पौराणिक कथाबीजाचा विस्तार केला आहे आर्य हे गोरे व नाग हे काळे. या दोघांचे अगदी हाडवैर. पण त्यांचे ऐक्य कां, कसे व केव्हा घडून आले, याचे वर्णन या कादंबरींत आहे

कादंबरीचा प्रारंभ एका नाट्यमय प्रसंगातून केलेला आहे नदीला पूर आला असताना आर्य-कन्या वत्सला बुडू लागली. तेव्हा जिवावर उदार होऊन एका तरुणाने तिला काढली. तो होता नागानंद. त्या दोघांचा पुढे विवाह झाला. अशा रीतीने आर्य व नाग हे वंश एकमेकांत मिसळत होते. पण त्यांच्या पुढाऱ्यात मात्र वैर कायम होतें. महर्षि आस्तिक या

दोन्ही वशाच्या ऐक्यासाठीं त्यागाचा, सेवेचा व शाततेचा मत्र पढवीत होते. " सर्वत्र मागल्य आहे .असे मानणारा तो आस्तिक. मनुष्या-तील सत्प्रवृत्तीवर विश्वास ठेवून मानवी जीवनाचा सर्वांगीण विकास करावयास जे झटतात तेच खरोखर आस्तिक. " त्याचे डोळे म्हणजे जणू प्रेमाची सरोवरे होती. त्याच्याहि आश्रमावर जेव्हा राज्यसत्तेची सक्रात आली—आर्यांनी हल्ला केला—तेव्हा महर्षि आस्तिकानी सदेश दिला, " आता तुम्हींच एकेक आश्रम बना. " यावरून आस्तिकाच्या रूपाने महात्मा गाधींचीच मूर्ति गुरुजी रगवीत आहेत असे दिसते.

उपनिषदाचें वातावरण

आस्तिक ऋषींनी केलेला उपदेश, पाच पाच, दहा दहा पाने या कादबरीत आलेला आहे. तो साराच मगल व आशापूर्ण आहे. उपनिष-दाची आठवण व्हावी अशा रीतीने आस्तिक आपल्या शिष्याना शिक-वीत आहेत. तसाच शुकाचार्यांनी ' शाति मदिरात ' परीक्षितीला केलेला बोधहि विस्तृत आहे. शेवटी जनमेजय राजाने वक्रतुडाच्या प्रेरणेने नाग जातीचे उच्चाटनच आरभिले, त्याच्या पुढाऱ्याना पकडले, बेड्यानी जखडले, तुरुगात डाबले आणि होळीमध्ये जाळून खाक करण्याचा घाट घातला. त्याच वेळीं प्रेमधर्माचा प्रचार करणारे वत्सला-नागानद तेथे आले. त्याचा मुलगा शशाक याला हाताशी धरून आस्तिक ऋषी दुसरीकडून आले आणि त्याच्यापाठोपाठ हजारो अनुयायाची शाति—सेनाहि आली. जनतेचे ते भव्य स्वरूप पाहिल्याने आणि आस्तिकाचे दिव्य तत्त्वज्ञान ऐक-ल्याने जनमेजय राजाने आपली दडपशाही थाबविली, दोन्ही जमातीचे ऐक्य केले आणि बधुभावाचे साम्राज्य पसरले. " राजाची आज्ञा अयोग्य असेल, तर ती पायाखाली तुडविणे हेच प्रजेचे कर्तव्य. " असे राजा जनमेजयानेच कबूल केले.

भरतखडाच्या अखडत्वाची ही कथा अजूनहि मार्गदर्शकच आहे.

प्रेमाचा संदेश

राष्ट्रीय ऐक्याचा मत्र उपदेशिताना महर्षि आस्तिक म्हणतात, "आर्यांनीं

नागांसमोर सेवामय, सहकार्यमय, प्रेममय जीवन उभे करावे. नागांनी आर्यांसमोर उभे करावे. त्या दोन प्रेमळ लाटा एकमेकींत मिसळून जातील. एक नवीन महान् लाट उत्पन्न होईल. ती आणखी दुसरीत मिसळेल. अशा रीतीने ह्या भारतात मानवतेचा गोड सिंधु उचंबळवू या. समजलेत ना? सर्वांवरची आवरणे दूर होतील, पापुद्रे पडतील, कवचे गळतील आतील सौंदर्य सर्वांस दिसेल, ही दृष्टि घेऊन येथून जा व द्वेषमय दृष्टीने पाहणारी आसमंतातली मानवसृष्टि प्रेममय करा."

याहूनहि अधिक स्पष्ट व जोराची प्रेरणा गुरुजी किती स्फूर्तिदायक शब्दांनी देतात पहा. "द्वेषाची लाट आली आहे, प्रेमाचा सिंधु घेऊन चला. संकुचितपणा येत आहे, विशालता घेऊन चला. क्षुद्रता घेरू पहात आहे, उदारता घेऊन चला. अंधार येत आहे, प्रकाशाचे झोत आणा. घाण येत आहे, सुगंध पसरा. मरणाचा सुकाळ होत आहे, जीवनाची वृष्टि करा बंधने वेढू पहात आहेत, तोडा ती बंधने. मुक्त करा म्हणजे मुक्त व्हाल."

कल्पनेचे खेळ

काळ्या-गोऱ्याचा भेदभाव कसा व्यर्थ आहे हे गुरुजी काव्यमय वाणीने ऐकवितात. "काळे नि गोरे रंग घेऊन काय बसलात? काळ्या रात्रीचे चंद्राशी लग्न लागत असते. हजारो नक्षत्रांच्या अक्षता त्या वेळेस त्याच्या-वरून ओवाळून टाकतात. काळा रंग का वाईट? काळ्या लाटांच्या डोक्यावर पांढरी फेसाची फुले उधळली जात असतात. वेद सांगतो, 'अंतर्मुख हो'. काळे असोत, गोरे असोत. काळी करवंदे का कडू असतात? ती रानची करवंदे किती रसाळ व मधुर असतात. ती काळी म्हणून फेकाल तर मूर्ख ठराल. या काळ्या नागकन्या म्हणजे मंजुळ मैना आहेत काळ्या कोकिळा आहेत प्रेमाचे संगीत त्यांनीच ऐकवावे, त्यागाच्या श्रुति त्यांनीच जगाला द्याव्या."

याहूनहि अधिक बहारीचा काव्य–कल्पनेचा खेळ पहा. "हिमालयाला शेकडो शिखरे आहेत, त्या सर्वांमुळे तो शोभतो. भारतीय धर्माला शेकडों

सुंदर सुदर विचाराआचारार्चीं शिखरे शोभोत. विविधता हे वैभव आहे, परतु त्या विविधतेच्या पाठीमागे एकता मात्र हवी. एका वृक्षाच्या फाद्या, एका नदीचे प्रवाह, एका सागरातील लाटा, एका अबरातील तारे, एका सतारीतिल बोल ! ”

सृष्टि–वर्णनांतहि सद्भाव

सूर्योदयाचे वर्णन अनेक लेखकानी केले आहे. गुरुजीची शैली काही वेगळीच. ते लिहितात, “ ते कार्तिक–मार्गशीर्ष महिन्याचे दिवस होते. वटवृक्षाच्या पानापानामधून लाल–लाल फळे शोभत होती. जणू लाल रुद्राक्षच त्या वटवृक्षाने सर्वांगी धारण केले होते. सूर्य उगवला होता. आश्रमातील कुमारानी झाडलोट करण्याचे आधीच सूर्याने आपली सोन्याच्या हिराची केरसुणी घेऊन सारा अधार झाडून टाकला होता. दऱ्याखोऱ्यातून, वृक्षराईतून सर्वत्र त्याने तो सुवर्ण-झाडू फिरविला. औष-धालाहि अधाराचा केरकचरा ठेवला नाही. सूर्याने अधाराचा कचरा दूर केला. वाऱ्याने पुष्कळसा पानपातेरा पहाटे उठून दूर केला. दव पडून सडा घातला गेला होता. फुलाचे सुगध पसरून पावित्र्य व प्रसन्नता निर्मिली होती. पक्ष्यार्नी गोड किलबिल सुरु केली होती. ”

कादंबरीत्व असलेली कादंबरी

रूढ अर्थानेहि जिला ‘ कादबरी ’ म्हणता येईल, अशी गुरुजींची कला-कृति म्हणजे ‘ रामाचा शेला. ’ त्यात प्रणयाचा आनद व वियोगाचें दुःख याच्या छायाप्रकाशाचा खेळ आहे, सुष्ट-दुष्ट स्वभावाचे चित्रण आहे, दोन कथानकाचा गोफ विणलेला आहे. विधवावरील अन्यायाचे एक प्रमेय माडलेले आहे आणि समाजाच्या एका विभागावर टीकाहि पण आहे. रसाची उत्कटता व पेचप्रसगामुळे उत्कठा यामुळे कथानक जिज्ञासा खेचून घेते. या सर्व गुणसमुच्चयामुळे गुरुर्जींची ही कादबरी चित्रपट–निर्मात्यानी आपल्या उपयोगासाठी निवडली आणि ‘ आगे बढो ’ ही हिदी पट-कथा जरूर त्या फेरफाराने निर्मिली.

“ जिच्या दुर्दैवाला सीमा नाही अशा पराकाष्ठेच्या अभागिनी ” ची

ही करुण कथा आहे. ती कथाहि अभागिनीच दिसते. कारण तिच्यावर गुरुजींनी १९३० साली त्रिचनापल्लीच्या तुरुगात असताना प्रथम नाटक लिहिले. १९४१ साली त्यानीं त्याच कथेला कादबरीचा वेष दिला, पण त्या पोशाकात ती फरारीच झाली ! ते हस्तलिखितच गहाळ झाले पण गुरुजीनी पुन ती कादबरी लिहिली. त्याची स्मृति पक्की व लिहिण्याची तयारी दाडगी. ही कादबरी प्रसिद्ध झाली १९४३ साली–तेव्हा गुरुजी तुरुगात होते.

या कादबरीची नायिका सरला खरोखरीच अभागिनी आहे. तिची आई, भाऊ, पति सारे निधन पावलेले. वडिलानी दुसरे लग्न केले. ते व त्याची दुसरी पत्नी सरलेला ' विषवल्ली ' मानतात, फुलाला-मुलाला हात लावू देत नाहीत. म्हणून रानात जाऊन सरला दगडावर डोके फोडून घेऊ पहाते तेथे तिला सावरतो उदय. हा एका स्वयपाकि-णीचा मुलगा, पण बी. ए. पर्यंत शिकलेला. लहानपणी त्याला श्रीमत मुलाकडून त्रास होतो, माफी मागण्याची पाळी येते. ' यशवतराव खरे ' याचेवरहि असाच प्रसग आलेला. पण हरिभाऊ आपटे यानीं तो किती सूक्ष्मतेने व रसपूर्णतेने रगविला. गुरुजीनी तो केवळ निवेदिला आहे–चित्तातील खळबळीचे चित्रण फारसे नाहीच.

प्रणयाचें सरळ निवेदन

आपल्या प्रेमाचा परिस्फोटहि सरला अगदीं सरळपणाने करते—त्यात कलेचे कटाक्ष नाहीत कीं लज्जेचे सूचन नाही. ती उदयला एकदम म्हणते, " आणि तुमचे नाव उदय ! तुमच्या रुमालाने मला सागितले. किती सुदर नाव ! उदय ! अधारात उगवलेला तारा, अधारात उगवलेला चद्र, अधारात उदयास येणारा सूर्यनारायण. उदय ! खरेच किती सुदर नाव ! मी त्या नावाचा जप करीत असते. ' उदय, माझ्या जीवनात कर ना रे तुझा उदय. येशील ना माझ्या जीवनात ? तू असशील का उदार, दिलदार प्रेमळ, स्नेहाळ ! ' असें मी त्याना विचारीत असते. "

' प्रेमाची सृष्टि ' हे प्रकरण बत्तीस पानाचे आहे. पण त्यात प्रेमी

युवयुवतीच्या हृदयातील खळबळीचे चित्रण असे फारसे नाहीं. भावनोत्कट उद्गार तेवढे आहेत. प्रेमाचा अकुर वाढीला लागल्यावर ती उदयला स्वत:सबधी म्हणते, " कोमल वेल. हिच्यावर उपेक्षेची वीज न पडो. हिच्यावर निराशेचे निखारे न साडोत. आजवर मी खूप रडले आता मला हसव. बाबा मला विषवल्ली म्हणतात. तुझ्या दारात ती अमृताची ठरो. तुझ्या प्रेमळ कटाक्षानी, प्रेमळ स्पर्शानी ती अमृतमय होवो, रसमय होवो. "

' तुझे हृदय हेच माझे घर ' असे नाटकी उद्गारहि सरला काढते. लहान मुलाप्रमाणे ' मी तुझ्या डोळ्यात बसेन, खिशात मावेन ' अशी भाषा प्रणयी सरला काढते. प्रेमभावनेला फारच भरती आली तर ' मी तुझे बोट चावीन ' असे ती म्हणते. अशा प्रणयिनी सत्य-सृष्टींत विरळा.

समाज-ऋणाची जाणीव

लौकिकी विधीशिवाय उदय व सरला याचे लग्न होते. पण उदय आपल्या मरणोन्मुख आईला पहावयास जातो. ती आधीच मेली हे कळ-ताच त्याची शुद्ध जाते. सरला एकाकी रहाते. वडील तिला घराबाहेर घालवतात. आत्महत्येचा विचार ती वारवार करते. ती पढरपुरास जाऊन अनाथाश्रमात मुलाला जन्म देते. तेथून परत येताना एक लफगा माणूस गोड बोलून तिला नाशिकास नेतो व वेश्यागृहात ठेवतो. तेथे येणाऱ्या एका लक्षाधीश शेटजीला केवळ आपल्या वाणीतील तेजाने ती ' पुण्य-प्रभावात'ल्याप्रमाणे शुद्धीवर आणते. तिकडे उदय शुद्धीवर येताच सरलेचा शोध करतो. पण तिचा पत्ता न लागल्याने तो जीव देऊ पहातो. तेव्हा त्याचा एक मित्र त्याला उपदेश करतो. ' एकच प्याल्या'तील रामलालच्या भाषणाप्रमाणेच तो उपदेश लाबलचक पण उदात्त विचारानी भरलेला आहे. तो मित्र उदयाला समाज-धर्माची जाणीव करून देताना म्हणतो, " या समाजात तुम्ही जगलेत. समाजाचे ऋण नाहीं का ? शेतकऱ्याने धान्य पिकविले. विणकरानी वस्त्र विणलें. अनेकाच्या उद्योगांमुळे आपण जगतो. आपले जीवन म्हणजे कोट्यवधि लोकाच्या श्रमांचे फळ. आपले

जीवन केवळ आपले नाहीं. ते समाजाचे आहे. एकादा दुःखी मनुष्य रस्त्यात भेटला तर तुम्ही त्याचे अश्रु पुसायला नाही जाणार ? एकाद्याच्या पायात काटा बोचला तर तो काढायला नाहीं जाणार ?"

तो आणखी सागतो,

" तुम्ही नवधर्माचा उदय करा. नव समाजरचनेचा उदय करा. हिंदुस्थानात प्रचड क्राति पेटणार आहे. सारी विषमता, सारे दास्य त्यात खाक होणार आहे. सारी क्षुद्रता त्यात होमिली जाणार आहे. तुमच्या डोळ्याना नाही दिसत ती क्राति ? केवळ परकी सत्तेचीच तिच्यात आहुति पडणार आहे असे नाही. सर्व प्रकारचा जुल्म नष्ट होणार आहे. या क्रातीचे पाईक बना. अग्रदूत बना."

शतमुखी क्रांति

केवळ राजकीयच नव्हे, तर 'शतमुखी क्राति' या देशात व्हावयास हवी आहे, अशी तळमळ गुरुजीना लागलेली होती. तिचे पडसाद या कादबरींत उठले आहेत. अस्पृश्यता नष्ट करून सामाजिक क्राति व्हावयास पाहिजे. तिच्या आड येणाऱ्या सनातनी हिंदूची कृष्णकृत्ये गुरुजीनी या कादबरीत भडकपणे रगविलीं आहेत. अशा विरोधातूनहि समाजाचा विकास ईश्वर घडवील अशी गुरुजीची श्रद्धा होती. ती त्यानीं ज्या तऱ्हेने प्रगट केली आहे, ती शिवरामपत पराजपे याना शोभण्यासारखी आहे. गुरुजी सागतात, " परमेश्वर हा सर्वात मोठा क्रातिकारक आहे. तो केव्हा, कशी, कोठे क्राति करील त्याचा नेम नाही. कधी एखादे फूल दाखवून तो क्राति-करील; कधीं एकादे निष्पाप बालक दाखवून तो क्राति करील. हजारों साधनें, हजारो मार्ग. प्रत्येक क्षणाला प्रत्येकाच्या जीवनात क्राति उत्क्राति होत आहे. परतु काही क्षण महाक्रातींचे असतात. एकदम मोठी उडी असते. जणु नवजन्म होतो. कायापालट होतो. माकडाचा एकदम मानव होतो. तो महान् क्रातिकारक दिसत नाही. त्याला स्थानबद्ध करता येत नाही. फाशी देता येत नाहीं. परतु त्याचे महान् क्रातिकार्य या अखिल विश्वात सारखे चालू आहे."

या क्रांतिकारक परमेश्वराने निदान सरला व उदय यांच्या जीवनात तरी प्रकाश पाडला. ' सेवकराम ' या नावाने उदय आदिवासींची सेवा करू लागला. तो नाशिक येथे आला होता. तेथे सरलेने सनातन्यांच्या परिषदेत व्याख्यान दिले. ते पाच पाने भरेल एवढे मोठे आहे पण वरेरकरांच्या ' मथूशास्त्र्या ' प्रमाणे त्याला उठाव देणे गुरुजींना जमले नाही. शेवटी उदय व सरला यांची भेट होते आणि तो लक्षाधीश व्यापारी व सरलेचे वडील हे तर पश्चात्ताप पावलेलेच होते. त्यामुळे शेवट गोड झालेला आहे.

वात्सल्याचे पाझर

' क्रांति ' ही कादंबरीदेखील गुरुजींनी तुरुंगातच लिहिलेली क्रांति म्हणजे काय? मूल्य–परिवर्तन. " श्रम न करणाऱ्याला तुच्छ मानले पाहिजे. श्रम करणाऱ्याला उच्च मानले पाहिजे. याला मूल्य–परिवर्तन म्हणतात. अन्यायाला सिंहासनावरून ओढून तेथे न्यायाची प्रतिष्ठापना करणे म्हणजे क्रांति."

या कादंबरीत मिनीचे चारित्र लडिवाळपणे वर्णिले आहे. तिचे वडील श्रीनिवासराव यांचा प्रेमळ, उदार व विरक्त स्वभाव ठसठशीतपणे रेखाटला आहे. त्यांची तुलना भगवान शंकराशी करताना गुरुजी म्हणतात,

" एखादा मृत्युंजय शिवशंकरच, वैराग्याचे भस्म अंगाला फासलेला, ज्ञानगंगा ज्याच्या मस्तकातून स्रवत आहे, शीलाचा चंद्रमा ज्याच्या भाळी मिरवत आहे, पवित्र निश्चयाचा तिसरा डोळा ज्याचा उघडलेला आहे, असा तो योगियांचा राणाच श्रीनिवासरावांच्या रूपाने बोलत आहे असे त्या वेळेस वाटे." श्रीनिवासरावांच्या मिनीवरील प्रेमाचे पाझर कादंबरीत ठिकठिकाणीं वहात आहेत

भारतीय ऐक्याचें स्वप्न

खादीचा प्रचार करणारे एक शिक्षक मुकुंदराव यांना देशभक्तीसाठी शाळा सोडावी लागली. ते आणि रामदास असे दोघे डॉ. टागोरांच्या

शातिनिकेतनात गेले. त्यामुळे महाराष्ट्र व बगाल याचा एक धागा जोडला गेला. त्याचे सगुण स्वरूप म्हणजे वग-कन्या माया व महाराष्ट्र-पुत्र रामदास या दोघाचे एकमेकावर प्रेम बसले. ‘मायेच्या पसाऱ्यात’ रामदास सापडला. त्या दोघाच्या सवादातून व पत्रातून महाराष्ट्र व बगाल याच्या गुणदोषाची वर्णने पुष्कळ आली आहेत. महाराष्ट्राचा बुद्धिवाद, प्रयत्न-वाद, स्वातत्र्यवाद व विवेकवाद याचे विवेचन मुकुदरावानी आपल्या पधरा व्याख्यानात केलेले आहे.

बगाल, महाराष्ट्र वगैरे सर्व प्रातातील सर्व धर्माचे व वर्गाचे लोक उच्च नीच-भाव टाकून सहकार्याने वागतील तर? या प्रश्नाचे मधुर उत्तर गुरुजी पुढील गोड शब्दानी देत आहेत. “सर्व धर्माचे, सर्व सस्कृतीचे लोक मी कसे सहकार्याने, प्रेमाने एकत्र नादवते पाहा, कसा ऐक्याचा गोफ विणीत आहेत माझी लेकरे, पाहा कसे विविधतेतून सगीत निर्मीत आहेत, पाहा शतरगाचा, शतगधाचा बगीचा कसा फुलवीत आहेत, पाहा शतरगाचा गालिचा कसा विणीत आहेत.’ असे हिंदमाता जगाला सागेल. जगातील राष्ट्रे या मातेजवळ येऊन धडे शिकतील. पुन. भारत जगद्गुरु होईल.” गुरुजी येथे जणु आपले आतरभारतीचे स्वप्नच रगाविण्यात गुग झाले आहेत!

ध्येयवादाचें सूत्र

‘ही कादबरी मला अति-प्रिय आहे’ अशी प्रशसा खुद्द गुरुजींनीच जिची केली, ती म्हणजे ‘सध्या.’ १९४१ साली धुळ्याच्या तुरुगात असताना त्यानी ही कादबरी लिहिली. तिच्यात १९३० व १९३२ सालच्या दोन चळवळींची पार्श्वभूमी घेतलेली आहे. आईच्या आठवणीने रडणारा विश्वास तेथे आहे आणि ध्येयासाठीं सर्वस्वावर पाणी ओतण्याची तयारी असलेला,—‘लग्न करूनहि सन्यासी राहणारा’ असा कल्याण आहे. या दोघाची राष्ट्रसेवा या विस्तृत कादबरींत वर्णिलेली आहे किंबहुना “ध्येयार्थी जीवाचा सघ” शोभणाऱ्या एका कुटुबाचेच चित्र यात रगविलेले आहे.

करुण रसाचा उत्कर्ष

कल्याणच्या ध्येयाशीं पूर्णपणे समरस होणारी अशी संध्या दाखविली आहे. त्याचे प्रेमाचे सवाद इतके सहज आहेत कीं, प्रत्येकाचे एक एका शब्दाचेच भाषण आहे व ते चार चार पाने दिलेले आहे एका महिन्यात तीन मृत्यु सध्येला पहावे लागल्यामुळे तिचे हळुवार मन पिळवटून निघते. कल्याणलाहि लागोपाठ दोनदा सक्तमजुरीची शिक्षा तुरुगात भोगावी लागते त्यामुळे सध्येच्या प्रणयाला विरहाची व कारुण्याची तीक्ष्ण धार येते. कादबरीतील करुणरसाचा उत्कर्ष-बिदु म्हणजे सध्येच्या बाळाचा मृत्यु. तो प्रसग गुरुजीनीं दीर्घकाळ आळवून आळवून घोळाविला आहे. भाईजीच्या उदात्त अत:करणातील कारुण्याने तर मूळच्या करुण रसाला निराळाच उठाव मिळाला आहे. भाईजीच्या रूपाने गुरुजीनी स्वत:चेच चित्र काढले काय ? गुरुजीच्या साऱ्या जीवनाचे स्वरूप म्हणा, रहस्य म्हणा, तत्त्वज्ञान म्हणा, भाईजीच्या स्वत:विषयीच्या शब्दात प्रतिबिबित झालेले आढळते. ते म्हणतात,—" मी प्रेमाचा पुजारी आहे प्रेमाच्या कण कण गोळा करणारा भिकारी आहे. किवा माझ प्रेम सर्वांना देत फिरणारा मी फकीर आहे. मला अमुक तत्त्वज्ञान नाही, अमुक पथ नाही ' ' अमुक एका पक्षाचा शिक्का असा माझ्या कपाळावर नाहीं. सहानुभूति हा माझा धर्म. जिथ दु:ख आहे, अन्याय आहे, जुल्म आहे, तिथ जाव, झगडाव, हे माझ ब्रीद. "

समाजवादाचा प्रचार

आपल्याभोवताली दारिद्र्यामध्ये होरपळणारीं माणसे पाहून गुरुजींचा जीव तिळतिळ तुटे. त्याचे दारिद्र्य, तसेच अज्ञान, रूढीचा जाच इत्यादि सर्व दु:ख दूर कसे करता येईल, ही एकच चिंता त्याचे चित्त रात्रदिवस पोखरीत असे. या सर्व रोगावर रामबाण औषध कोणते ? ' स्वराज्य ' असे उत्तर त्याचे मन देई. पण पुढे स्वराज्य–प्राप्तीनतरहि ती दु:खे कायमच आहेत, असे पाहून त्याच्या मनाने दुसरे उत्तर दिलें; व ते म्हणजे ' समाजवाद. ' १९५० सालीं प्रसिद्ध झालेल्या ' श्रमणारी

लक्ष्मी ’ या कादबरींत जनी, धर्मा वगैरे व्यक्तीच्या रूपाने गुरुजींनीं दारिद्र्याचीं विविध दर्शने दाखविली आहत आणि बहुतेक प्रत्येक प्रकरणाचे पालुपद, “ समाजवादाशिवाय तरणोपाय नाहीं. ” हेच आहे. या व या वेळच्या त्याच्या इतर कादबऱ्यात बहुतेक सारा ‘गोलपोटे व खोलपोटे’ याच्या विग्रहाचा प्रचारच आहे.

अभ्यासाच्या वाटा

(१) ‘ आधुनिक संत ’ ही पदवी सानेगुरुजीना का देण्यात येते ?

(२) सानेगुरुजींच्या तीन क्षुधा कोणत्या ? त्याबद्दल सविस्तर विवेचन करा

(३) विद्या–संपादनाचे कामी सानेगुरुजीना कोणत्या बिकट परिस्थितीला तोंड द्यावे लागले ?

(४) मातृ–भक्त सानेगुरुजी क्रांति–भक्त कसे झाले ?

(५) ‘ श्यामची आई ’ हे मराठीतील अलौकिक पुस्तक आहे या पुस्तकात अलौकिकत्व कोणते आहे ?

(६) ‘ श्याम ’ या पुस्तकात गुरुजीना काय विशेष सागावयाचे होते ?

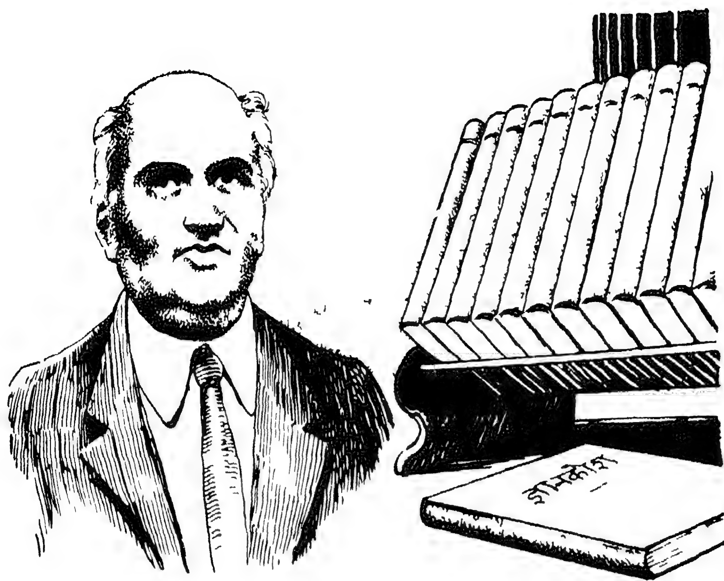
(७) सानेगुरुजीनी कोणती भाषातरित पुस्तके लिहिली ? ती लिहिण्याचा काय हेतु होता ?

(८) सानेगुरुजीची सर्वच पुस्तकें लहानथोर, सुशिक्षित, अर्धशिक्षित या सर्वांना फार आवडतात, का ?

अधिक अभ्यास

मृगाजिन—लेखक–ब ग कुलकर्णी

ज्ञानकोशकार केतकर : : ४

देशभक्ति म्हणजे काय? भाषणे करणे, दौरे काढणे, परिषदा भरविणे, मोर्चे नेणे, तुरुंगात जाणे, फटके खाणे, अखेर फाशी जाणे, हे प्रकार सर्वांना माहीत आहेत आणि ते ग्राह्यहि आहेत पण ज्ञानाचा प्रसार करणे हेहि एक देशभक्तीचेच लक्षण आहे, याची जाणीव कितीकास असते? निदान महाराष्ट्रात ती जाणीव जेव्हा फारशी नव्हतीच, अशा काळात देशाची भक्ति ज्ञानमार्गाने करणारे डॉ. केतकरासारखे दूरदृष्टीचे व चिकाटीचे पुरुष फारच विरळा! व्यास–वाल्मीकि, रुसो–व्हॉल्टेयर, किवा मार्क्स–मॅझिनी इत्यादि ज्ञानी लोकांनीं आपल्या समाजात प्रचड अशी वैचारिक क्राति केली. तिचीं फळे सर्व जगाला अजूनहि चाखावयास

मिळत आहेत आणि यापुढेहि दीर्घकाल मिळत राहतील. शरिराला जशीं जीवनसत्वे, तशीं राष्ट्राला विचारसत्त्वे पुरविणारे लेखक हेहि देशभक्त होत, मानवतेचे उपकारकर्ते होत.

ज्ञानकोशाचे महावस्त्र

देवी सरस्वतीची पूजा करताना कोणी गंधफुले वाहतो, कोणी पंच-पक्वान्नाचा नैवेद्य दाखवितो, तर कोणी वस्त्रालंकार अर्पण करतो, पण देवीची महापूजा करून तिला महावस्त्र अर्पण करणारा भक्त एखादाच ! त्या कोटीतील डॉ. केतकर होते. तीनतीनशे मोठ्या पानांचा एक, अशा तेवीस खंडांचा ज्ञानकोश महाराष्ट्र-शारदेला प्रथमच त्यांनी अर्पण केला. त्याशिवाय, प्राचीन महाराष्ट्र, महाराष्ट्रीय काव्याचे परीक्षण, भारतीय समाजशास्त्र, निःशस्त्राचे राजकारण, जातिसंस्थेचा इतिहास, इत्यादि किती तरी विचार प्रवर्तक ग्रंथ त्यांनी लिहिले आहेत. त्याशिवाय विशिष्ट गुणांनीं डोळ्यांत भरणाऱ्या अशा सात कादंबऱ्याहि त्यांनी रचिल्या आहेत. याशिवाय नाटक, कविता, निबंध वगैरे फुटकळ लेखन पुष्कळच आहे. पण त्यांची महाराष्ट्र-वाङ्मयाला मुख्य व खास देणगी म्हणजे ज्ञानकोश ! या त्यांच्या महत्कृत्यामुळेच प्रा पोतदारांसारखे गाढे इतिहास--संशोधक त्यांना न्या. रानडे, लो. टिळक व इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या पंक्तींत बसवितात. लो. टिळकांनी न्या. रानडे यांचे वर्णन करताना म्हटल्याप्रमाणे, ' रस्त्याची पहिली लाइन मारणारा " हाच प्रशंसेला पात्र होतो. तशीच कामगिरी डॉ. केतकर यांनीं मराठी भाषेच्या क्षेत्रांत करून दाखविली मंडळ स्थापून देशोदेशींची माहिती जमवून, लोकांकडून निधि उभारून, स्वतःच्या पोटाला चिमटा घेऊन, वर्षानुवर्षे खंडामागून खंड रचून, एखादा कोश चिकाटीने व हिमतीने पूर्ण करण्याची परंपरा डॉ. केतकर यांनीच महाराष्ट्रात प्रथम पाडली. शब्द-कोश, व्यायाम-कोश, चरित्र-कोश, विश्व-कोश, व्यावहारिक-कोश, इत्यादि जीं अनेक कार्ये महाराष्ट्रात पुढे जन्मास आलीं व सिद्धीस गेलीं, त्या सर्वांचे आद्यजनक म्हणजे डॉ. केतकर.

ज्ञानाचा खजिना

सर्वसामान्य वाचकाला कोशाचे महत्त्व समजत नाहीं, किंबहुना त्याचे अस्तित्वहि जाणवत नाही. मराठीतील या अनेक कोशाचा उपयोग शेकडा किती वाचक करतात ? नव्हे, असे कोश आहेत याची माहिती तरी किती-जणाना असते ? पण हे कोश म्हणजे ज्ञानाचे झरे होत, खजिने होत, विद्युत्केंद्रे होत. कोशकार म्हणजे लेखकाचे लेखक ज्ञानाचे विश्लेषण (Analysis) जितके आवश्यक, तितके त्याचे सकलन (Synthesis)-हि अगत्याचे असते. नदीचे पात्र नुसते विस्तृत असून भागत नाही, ते खोलहि असावे लागते. ज्ञानाची खोली वाढविण्याचे काम कोशकार करीत असतात. जगातील ज्ञानगगेची मुखे किती अनत आहेत, याची कल्पना नव्या वाचकाना कोशावरूनच येते. त्याचप्रमाणे कोणत्याहि लेखकाला आपला लेख माहितीपूर्ण रीतीने माडावयाचा असेल, तर कोशाचे साहाय्य फार होते. तुम्हाला कोणत्याहि विषयाचा अभ्यास करावयाचा असो, त्याचा प्रारभ कोशग्रथ चाळण्यापासून करा, म्हणजे त्या विषयासबधीं त्या कालापर्यंत साऱ्या जगात काय लिहिले गेले आहे याचें ज्ञान तुम्हाला होईल. जगातील सर्व ज्ञानाचे रत्नभाडार म्हणजे कोशग्रथ. अशा कोशाची परपरा निर्माण करून डॉ. केतकर यानीं महाराष्ट्रावर अक्षय्य उपकार केले आहेत.

" चालताबोलता कोश "

डॉ. श्रीधर व्यकटेश केतकर याचा जन्म १८८४ सालीं झाला. त्याचे चुलते उमरावतीस होते. तेथे त्याचे मॅट्रिकपर्यंत शिक्षण झाले. त्यावेळीहि चौफेर व्यासग करण्याचा हव्यास त्याना होता. त्यामुळें त्याचे शिक्षक त्याना " चालता–बोलता ज्ञानकोश " असे म्हणत. मॅट्रिक झाल्यानतर ते मुंबई येथे विल्सन कॉलेजात दाखल झाले. तेथेहि अवातर वाचनाचा नाद त्याना दाडगा ! त्यामुळे इंटरमध्ये त्यानीं एक गटगळी खाल्ली. बी ए च्या परीक्षेनेंहि अपयशाचा तडाखा दिला. परीक्षेपेक्षा वाचनाचे आणि लेखनाचेहि वेड त्याना अधिक होते. " महाराष्ट्र वाग्विलास "

या नावाचे मासिक त्यानी बी. ए. मध्ये असतानाच काढले. त्याची महत्त्वाकांक्षा जबर. संकटे त्याच्या खिसगणतींत नसत. त्याच्या मनाने घेतले कीं, आपण अमेरिकेस जावे आणि त्या स्वतंत्र संपन्न व सुधारलेल्या देशातील ज्ञान लुटावे. एकदा निश्चय केला की तो ठाम, या कडव्या वृत्तीचे केतकर होते त्यानी आपले घरदार विकले आणि ते अमेरिकेस गेले. तेथे त्यानी समाजशास्त्राचा अभ्यास केला. ते १९०७ साली बी. ए. झाले आणि १९०८ साली एम ए तहि उत्तीर्ण झाले. 'हिंदुस्थानातील जातिसंस्थेचा इतिहास' या विषयावर प्रबंध लिहून त्यानीं पीएच् डी. ही पदवी मिळविली. अशा तीन पदव्याचे तुरे आपल्या मंदिलात खोवून डॉ. केतकर हिंदुस्थानात १९१२ च्या आक्टोबरात परत आले.

भाषावार प्रांताची मागणी

येथे आल्यावर त्याना कलकत्ता विद्यापीठात उपप्राध्यापक म्हणून एक वर्ष काम करण्याची संधि मिळाली. तेथे असताना त्यानी भारतीय अर्थशास्त्र, हिंदु कायदा वगैरे विषयावर प्रबंध लिहिले 'राष्ट्रधर्म प्रचारक संघ' या नावाची संस्था स्थापून त्यानी आंध्र, उत्कल वगैरे प्रांतात प्रचार केला. हा प्रचार त्यानीं संस्कृतमधून केला हे विशेष. आपल्या देशाचे शिक्षण व राज्यकारभार देशी भाषातूनच झाला पाहिजे असा प्रचार त्यानी आग्रहाने केला १९१४ सालच्या डिसेंबर महिन्यात मद्रास येथे राष्ट्रसभा भरली होती तेव्हा केतकरानी भाषावार प्रांतरचनेची मागणी करणारीं शेकडो पत्रके वाटली स्वभाषेच्या उद्धाराचा व उत्कर्षाचा त्याना जणु निदिध्यासच लागला होता.

ज्ञानकोशाचें तप

मातृभाषेच्या सेवेचा एक अभिनव मार्ग केतकराच्या डोक्यात चमकून गेला. ज्ञानकोशाची रचना त्यावेळीं अखिल भरत खंडातील भाषामध्यें कोठेच झालेली नव्हती—तेलगूचाच काय तो अपवाद होता. पण केतकराची मनीषा नेहमीं गगनचुंबी असे. "मराठींत लिहिलेल्या ग्रंथाचे

इतर देशी भाषात आणि युरोपातील भाषातसुद्धा भाषातर व्हावे, महाराष्ट्राचे राज्य स्वतत्र असावे आणि मराठीतून लिहिलेल्या कायद्याना मराठीतून सही केल्याशिवाय कायदेशीरपणा येऊ नये.'' असे विचार त्याच्या मनात नेहमी घोळत. त्यामध्ये 'आतर भारती' व 'सयुक्त महाराष्ट्र' या आजच्या आकाक्षाची बीजे आढळत नाहीत काय? त्याच भाषा-प्रेमाने ज्ञानकोशाची उभारणा करण्याची उभारी त्यानी धरली ता. ८ जुलै १९१६ रोजी नागपूर येथे त्यानी 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश मडळ' स्थापन केले. लो. टिळकप्रभृतीनी त्याला पाठिबा दिला पण द्रव्यबळ आणि मनुष्यबळ जमविण्याचे कार्य त्यानाच करावे लागले. ज्ञान व धन याचा सग्रह करण्यास पुणे हेच ठिकाण चागले आहे असे वाटल्यामुळे, केतकरानी ज्ञानकोश मडळाची शाखा पुण्यास काढली ही शाखाच पुढे मुख्य कचेरी बनली अनेक माणसे हाताखाली ठेवून, अगणित विषयाचे चितन करून, त्यातील उपयुक्त विषय निवडून, ते ज्याच्या त्याच्या योग्यते-प्रमाणे वाटून देऊन आणि जरूर तेव्हा मडळाबाहेरील विद्वानाचेहि लेखन-साहाय्य घेऊन, सतत अकरा वर्षे अखड व अनलसपणे काम करून, केतकरानीं ज्ञानकोश प्रसिद्ध केला! विद्येच्या साधनातील एक तपच त्यानी पूर्ण केले.

लोकविलक्षण कल्पना

ज्ञानकोशाच्या कार्याचा प्रसार करण्यासाठी केतकरानी १९२५ सालीं 'विद्या-सेवक' नावाचे मासिक काढले. ते तीन वर्षे चालले होते. 'पुणे समाचार' नावाचे दैनिकहि त्यानी १९२७ साली सुरू केले होते. ते एक वर्ष चालले होते. 'लोकविलक्षणपणा' हा केतकराचा एक ठळक गुण होता. १९२० सालीं त्यानी एका जर्मन तरुणीशी लग्न केले. व्रात्य-स्तोमविधि करून व तिचे नाव शीलवती ठेवून केतकरानीं हा विवाह केला. १९२६ साली त्यानी 'स्वयनिर्णयी सघ' स्थापन केला. भारत-मत्र्यावर फिर्याद करून हिदुस्थानला स्वराज्य मिळेल अशी विलक्षण कल्पना त्याच्या मनात उसळली. अशा त्याच्या अजब कल्पनाशीं व

कार्याशी लोकानी फारसे सहकार्य न केले, तरी त्याच्या साहित्य-सेवेबद्दल मात्र सर्वांना गाढ आदरच वाटत होता. १९२६ पासून १९३८ पर्यंत त्याच्या सात कादबऱ्या प्रसिद्ध झाल्या. त्याच्या साहित्यसेवेविषयी कृतज्ञता प्रकट करण्यासाठी पुणे येथे १९२९ साली 'महाराष्ट्र शारदोपासक सघाचे' अध्यक्षपद त्याना देण्यात आले. त्यानतर १९३१ साली हैद्राबाद येथे भरलेल्या 'महाराष्ट्र साहित्य समेलनाचे' अध्यक्षपदहि त्यानीच भूषविले. १९३७ साली पुणे येथे ते मृत्यु पावले.

त्याच्या कादबऱ्याचे जन्मकाल, प्रियवदा (१९२६), परागदा (१९२६), आशावादी (१९२७), गावसासू (१९३०), ब्राह्मण-कन्या (१९३०), विचक्षणा (१९३६), व भटक्या (१९३८).

लालित्याची उणीव

" पुस्तक एकदा वाचल्यानतर दुसऱ्यादा वाचावे, व दुसऱ्यादा वाचल्यानतर पुनः एकदा किंवा अनेक वेळा वाचावे अशी माझी विनति आहे. प्रत्येक वाचनाच्या प्रसगी प्रस्तुत लेखनाचे रहस्य अधिकाधिक कळत जाईल. " असे माहात्म्य केतकरानी आपल्या कादबऱ्याचे स्वतःच वर्णिले आहे. पण त्याच्या कादबऱ्या एकदा तरी वाचलेले कादबरी-वाचक किती असतील ? चादीचे पाणी दिलेले शिशाचे जड गोळे हातात घेण्याइतकेच अवजड काम केतकराच्या कादबऱ्या वाचण्याचे आहे, असेच सर्वसामान्य वाचकवर्ग मानतो. खुद्द त्याच्या पत्नी सौ शीलवतीबाई यानी एका प्रस्तावनेत हे कबूल केले आहे की, " त्याच्या कादबऱ्या पक्क फणसाप्रमाणे आहेत. त्या शाब्दिक बोजडपणामुळें काटेरी वाटत असल्या तरी पण त्यातील पूर्णत्वास पोचलेल्या विचारानीं वाचकाची मने तल्लीन करतात. " यातील पूर्वार्धच अधिक खरा आहे. खडबडीत भाषेच्या काटेरी सालींतून वाचक या कादबऱ्याच्या आत शिरला, तरी त्याला तेथे गोड गरे काही फारसे हातीं लागत नाहीत. लालित्याला मारक अशी केवळ भाषाच केतकराची आहे असे नव्हे, तर भाषेच्या पोटातील कथावस्तु व तिचा परिपोष, हाहि लालित्यापासून फार दूर आहे. त्याचीं पात्रे जिवत

नाहींत, प्रसग स्वाभाविक नाहीत व स्वभाव सहज नाहीत. कथानकात कोठे जिज्ञासा उत्पन्न होत नाही की रसाची निर्मिति नाही–आहे काय ते, अभिनव स्वरूपाचे कथानक व त्यावर टागलेले समाजशास्त्रीय विचार. चार पात्राची नावे घेऊन व दोनचार प्रसग उल्लेखून, त्या त्या निमित्ताने विवाहसस्था, जाति–सस्था, मजूर चळवळ, पतित स्त्रीपुरुषाचे स्थान इत्यादि विषयावर आपले शास्त्रीय व ऐतिहासिक विचार गभीर भाषेने व माहिती-पूर्ण रीतीने माडलेले आहेत. कोणत्याहि विषयाच्या मुळाशी जाऊन त्याचा विचार करण्याचे कौशल्य जसे केतकराच्या अगी आहे, तसेच समाजाची घडी बदलून टाकणारी अभिनव योजना माडण्याचे धारिष्टहि त्याचेजवळ आहे. त्यामुळे त्याची कोणतीहि कादबरी वाचकाच्या बुद्धीला धक्के दिल्या-शिवाय रहात नाही.

पतितांचा कैवार

या विचार–प्रवर्तनाप्रमाणेच दु:खिताविषयी अनुकपा हाहि त्याच्या कादबऱ्याचा एक प्रशसनीय गुण आहे. जे जे कोणी धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक वा राजकीय वर्चस्वाखाली चेगरले गेले असतील, त्याचेकडे सहानुभूतीने व समतोल वृत्तीने पहाण्याचा दृष्टिकोन ते वाचकाना देतात. समाजाच्या कोपऱ्यात दडलेली, अधारात सडलेली जी जातिहीन, ज्ञानहीन, द्रव्यहीन माणसे असतील, त्याचा कैवार घेऊन केतकर उठतात–आणि त्याना सुस्थितीत आणण्यासाठी समाजाने काय करावे, समाजाची रचना कशी बनवावी याविषयींचे आपले मूलगामी व क्रातिकारक विचार ते कादबऱ्यातून माडतात. प्रि. गोळे यानीहि आपल्या विचाराचे वाहन म्हणून ‘ हिंदुधर्म आणि सुधारणा ’ ही कादबरी लिहिली. प्रि. वामनराव जोशी याच्या ‘ रागिणीची ’हि बैठक तीच. पण या दोघापेक्षाहि केतकराच्या कादबऱ्यात रजकता व आकर्षकता कमी. विद्यमान व्यक्तीची नावे किंचित् बदलून त्याची पात्रे केतकर आपल्या कादबरीत रंगवितात आणि त्यावर तोड टाकून, एकेरी शब्दानेहि, हवी तशी टीका करतात. यामुळेहि त्याच्या कादबऱ्याची अप्रियता वाढली.

भाषेचे दोष

केतकराच्या भाषेमध्ये केवळ बोजडपणाच आहे, असे नव्हे तर परकेपणाहि आहे. दुःप्रसिद्धी, सु-पथ-त्याग, भवितव्य--विलोकन, द्रव्योत्पादन—समर्थता, परजनसंग्राहक इत्यादि क्लिष्ट संस्कृत शब्द कथा कादंबऱ्या वाचणाऱ्या मराठी वाचकाला कसे कळणार? 'अभिज्ञना' हा शब्द तर वारंवार येतो. पण ते शास्त्रदृष्ट्या तरी सदोष नाहीत, परंतु इंग्रजी तऱ्हेची वाक्यरचना केतकर मधूनमधून जी करतात, ती मराठी वाचकाला खटकते व आक्षेपार्ह वाटते "आपल्यावर फटकारा आहे," "तिला चांगले भवितव्य देता आले असते," "त्यात माझा सद्गुण झाला नाही" इत्यादि वाक्यरचना मराठीला न शोभणारी आहे. त्याच्या कादंबऱ्याच्या अप्रियतेत या भाषा-दोषामुळेहि भर पडली

विद्यमान व्यक्तींवर टीका

'गोंडवनातील प्रियंवदा' ही केतकराची पहिली कादंबरी एका स्नेह्याने डिवचल्यामुळे, आपण कोणाप्रमाणेच कथाहि लिहू शकतो, हे दाखविण्यासाठी ते कादंबरीच्या मुलुखात शिरले. या पहिल्या कादंबरींत नागपूरकडील देशस्थ—कोकणस्थ—कऱ्हाडे या ब्राह्मणाच्या पोटजातींतील चुरस त्यांनी उघड केली आहे आणि गिरण्यातील डायरेक्टर व सरकारी अधिकारी याना आपल्या टीकेच्या धारेवर धरले आहे विशेष कलाहीन गोष्ट म्हणजे महाराष्ट्राला आदरणीय वाटणारे इतिहासाचार्य श्री विश्वनाथ काशिनाथ राजवाडे यांची मूर्ति डोळ्यापुढे उभी करणारे वैजनाथशास्त्री हे पात्र या कादंबरीत रंगविले आहे. या शास्त्रीबुवांनी एका सुशिक्षित विधवेशी पुनर्विवाह केलेला दाखविला आहे आणि इतरहि बरेच स्वभाव-दोष चित्रित केले आहेत. कल्पित सृष्टीच्या आसऱ्याने विद्यमान व्यक्तींवर अशी टीका करणे हे "चोरट्या छाप्यात मागून वार करण्याइतके अश्लाघ्य" आहे, असाच काहीं साहित्य-समालोचनकाराचा अभिप्राय पडला आहे. भाषेत बेडौलपणा व विचारात विचित्रपणा असला तरी केतकराची सूक्ष्म दृष्टि, सहानुभूतीची वृत्ति व अनुभवाची, व्यासंगाची

बैठक या गुणामुळे या कादंबरीने मराठी वाचकाचे लक्ष आपलेकडे ओढून घेतले.

विचार-प्रवर्तनाचें स्वरूप

'ब्राह्मण–कन्या' या कादबरींत कालिदीचा जीवनवृत्तात सागितलेला आहे. पहिल्या सहा प्रकरणात तिच्या पूर्वींच्या दोन पिढ्याचा इतिहासच दिला आहे. त्या वशावळीच्या गुतावळीमुळे वाचकाचा जीव प्रारभीच गुदमरतो. त्यानतर इस्रायल समाजाचा इतिहास येतो कालिदीने लिहिलेल्या एका गोष्टीने तेहतीस पाने व्यापली आहेत ! आणि नतर तिच्यावर चर्चा–अभिप्राय–वादविवाद ! शिवाय तिला उत्तर म्हणून रामराव जी गोष्ट लिहितो तिनेहि या कादबरीची अठरा पाने भरली आहेत. शिवाय कालिदी व तिचा भाऊ सत्यव्रत याची पत्रेहि प्रदीर्घ आहेत. आणि शेवटी रुक्षतेचा कळस केला आहे 'वैजनाथ-स्मृतीने'. बेचाळीस कलमाची ही स्मृति बारा पाने पसरली आहे. हे वैजनाथशास्त्री इतिहास-सशोधक व सनातनी असतात, तरी त्यानी पुनर्विवाह केलेला असतो. त्याचा फटकळपणा असा की, ते न्या. रानडे याना उद्देशून "त्या महाद्याला इतिहास काय समजतो ?" किवा "त्या राम्या भाडारकरला काहीच समजत नाही." असे अवाच्य बोलतात. पुणे–त्यातले त्यात सदाशिव पेठ–यावर तर केतकर जातायेता दातओठ खातात. अशा लिखाणाने वाचकाच्या सदभिरुचीला, सस्कृतीला किवा सभ्यतेला धक्के बसतात हे खरे, पण त्याने त्याच्या बुद्धीला धक्के बसून विचारप्रवर्तन कितीसे होणार ?

कलेचा आत्मा

कालिदीला रामराव आपल्या लग्नाची मागणी घालतो ती सरळ रोखठोक भाषेने. त्यात प्रेमाची लपवाछपव किवा नाजूकपणा नाहीं. केतकरी खाक्या हाच आहे. एखाद्या सौद्याच्या भाषेत "रामराव एकदम तीस म्हणाला, "कालिदी, चल आपण आपली आयुष्ये जोडून टाकू."

"तुम्ही ही मागणी विचारपूर्वक करीत आहा काय ?"

" अगदीं विचारपूर्वक. "

" तर मग मला सागितलेच पाहिजे कीं, तुमच्या या कृपेबद्दल मी ऋणी आहे पण तुमच्या कृपेचा मला फायदा घेता येणार नाही." बस्स, खलास!

शिक्षणासाठी, नोकरीसाठी, व्यापारासाठी किवा देशोद्धारासाठीं अनेक धाडसी तरुण हिदुस्थानातून इग्लड–अमेरिका वगैरे देशात जातात. आणि त्यापैकी काही तेथे कायमचे स्थानिकहि होतात. मातृभूमीपासून परागदा झालेल्या अशा हिदी लोकाच्या समाराचे चित्र डॉ. केतकर यानी आपल्या ' परागदा ' या कादबरीत रगविले आहे. खुद्द केतकर हे अमेरिकेस जाऊन राहून आलेले. त्यामुळे त्यानी तेथील हिदी स्त्रीपुरुषाचीं बरीवाईट कृत्ये प्रत्यक्ष पाहिलेली, अनुभवलेली. पण त्यात कलेचा आत्मा ओतण्याची इच्छा व पात्रता त्याच्या ठिकाणी नव्हती त्यानीच या कादबरीच्या उपसहारात, कादबऱ्यामध्ये खोटीं समाजचित्रे घालण्याच्या ' कारस्थानावर ' टीका केली आहे आणि आपले असे मत निवेदिले आहे की, " कथेचा कथापणा कारस्थानामुळे उत्पन्न होत नसून अनेक माणसे एकत्र मिळून जो व्यवहार होतो, त्यामुळे उत्पन्न होतो. " ही कैफियत लगडी वाटते. कारण साध्या आयुष्यक्रमातील सत्य व्यवहार वाचनीय वाटावेत म्हणून कथालेखकाने भल्याबुऱ्याची निवड (Selection) केली पाहिजे आणि त्याचे चित्र प्रमाणबद्ध (Proportion) रचनेच्या चौकटीत बसविले पाहिजे. हे कलेचे पथ्य केतकराना कधीच पाळता आले नाही.

टीकेचा काळा कुंचला

हिदी पुढाऱ्यावर टीका करण्याची आपली हौस केतकरानीं याहि कादबरीत पुरी करून घेतली आहे. लाला गजपतराय हे एक पजाबमधून आलेले देशभक्त दाखविले आहेत. ' लाल-बाल पाल ' या वदनीय राष्ट्रीय त्रिमूर्तीपैकी लाला लजपतराय याचे चित्र डोळ्यापुढे उभे रहावे असे हे फसवे नाव आहे. पण केतकराना त्याचे नीटसे विडबनहि करता आलें नाहीं–मग यथार्थ चित्रण कोठले ? डॉ रवींद्रनाथ टागोर याच्या काव्यावर ' बायकी कोमलपणाचा ' शिक्का मारून केतकरानीं टीका केली आहे.

सर्वसामान्य हिंदी पुढाऱ्यावरहि आपल्या हातातील काळा कुचला त्यानी फिरविला आहे. शेवटी प्रो. गोगटे हे आपले लाबलचक ' विधान ' वाचतात. त्यात केतकरानी देशाच्या उद्धाराची कोणती जडीबुट्टी सागितली आहे ? तर ' देशासाठी उच्च सस्कृतीची वाहक अशी एक मोठी उघड्या तोडाची जात तयार व्हावयास पाहिजे त्या जातींत अर्थात् वाटेल त्या कर्तृत्ववान् लोकाचा प्रवेश झाला पाहिजे '' हा उपाय जितका विक्षिप्त, तितकाच अव्यवहार्य नाही काय ?

हें मूर्ति-भंजनहि नव्हे

अमेरिकेत वीस वर्षे राहून हिंदुस्थानात परत आलेले ब्रह्मगिरीबोवा याची कथा ' आशावादी ' या कादबरीत केतकरानी सागितली आहे. त्यानीं परत येण्याचे कारण म्हणजे " देशातील सर्व लोकाविषयी माझ्या मनात असलेले प्रेम, आपल्या लोकानी उन्नतीला यावे ही इच्छा, आणि तसेच आपल्या जगभर प्रवासामुळे जो आपणास अनुभव उत्पन्न झाला आहे तो इतरास प्राप्त करून द्यावा ही इच्छा, आणि हिंदुस्थानात आपण जाऊन काही तरी करू हा आत्मविश्वास '' हीच केतकराची बैठक

ब्रह्मगिरीबोवा म्हणजे देवीदास अत्रे त्याची मते निर्भीड व वर्तन नि स्पृह दाखविले आहे सन्यासी असून ते निष्क्रिय सन्यास–मार्गावर टीका करतात. गीतेवरील त्याची व्याख्याने कादबरीत लाबलचक दिलेलीं आहेत. त्याच्या मुखाने केतकरानीं गीतेची नालस्ती मनमुराद केली आहे. " गीतेचा उपदेशच आजच्या स्थित्यतरक्षम जगात योग्य नाहीं," असे म्हणून न थाबता त्यानी ' गीताकार बहकले,' ' गीताग्रथ सैतानी आहे ' अशी बेछूट विधानेहि केली आहेत यात विपर्यास आहे, तर्कदुष्टता आहे आणि बुद्धीचा वक्रपणाहि आहे अशा विधानात स्वतत्र प्रज्ञा नाहीं, मूर्तिभंजन नाहीं, नवे असे तत्त्वज्ञान नाही.

परदेशांतील जीवन

' गावसासू ' या कादबरींत केतकरानी १९१२ सालच्या सुमारास इग्लडात रहाणाऱ्या हिंदी विद्यार्थ्यांचे जीवन रेखाटले आहे. खरे म्हणजे

त्या जीवनातील केवळ प्रणयविषयक भागच त्यानीं रगविला आहे.—
' रगविला ' म्हणण्यापेक्षा चर्चेस घेतला आहे. मिसेस दास याची धडपड आपल्या सुनीतीला आय. सी एस नवरा मिळावा यासाठीं चाललेली असते. चदनानी हा तमा तरुण आय सी. एस असतो. पण त्याचे मनात त्या मायलेकीबद्दल काही गैरसमज निर्माण झालेले असतात. ते दूर करण्याचे कार्य मिसेस कैलासनाथ अधिकारवाणीने बजावतात आणि शेवटीं घाईघाईने व खुषीच्या सक्तीने चदनानी व सुनीता याचे लग्न ठरवून टाकतात. याशिवाय कादबरीत त्याचा ' गावसासूपणा ' कोठेच दिसत नाहीं. या मुख्य कथानकाच्या निमित्ताने हिंदी विद्यार्थ्याच्या नीतिमत्तेबद्दल केतकरानी आपले विचार माडले आहेत. आरभीं व शेवटीं सुमारे दहादहा पाने सभेतील भाषणानी व्यापली आहेत !

शेंडेफळांतील सरसता

' विचक्षणा ' ही केतकराची कादबरी 'स्त्री' मासिकातून क्रमश: प्रसिद्ध झाली. म्हणूनच कीं काय, तिच्या पूर्वार्धात तरी सुगमपणा, सहजपणा, जीवतपणा—म्हणजेच कादबरीपणा—काही प्रमाणात आला आहे किंवा आपल्या पूर्वीच्या कादबऱ्यावरील टीकेपासून केतकरानी धडा घेतला असावा ' विचक्षणा ' लिहिण्यापूर्वीं तीनचार वर्षे आधीं त्यानीं ' कळ्याचे निःश्वास ' या कथासग्रहाला प्रस्तावना लिहिताना असे म्हटले आहे कीं, " सामान्य वाचक अनीति सहन करील, शिव्या सहन करील, पण लेखकाची नीरसता कधीच सहन करणार नाहीं." ' विचक्षणा ' या कादबरीतहि, सर्वसामान्य वाचकवर्गाच्या दृष्टीने अनीतीचे विचार आहेत; राजकीय पुढारी व धार्मिक गुरु याना 'शिव्याहि' आहेत, पण कादबरीच्या प्रथमार्धात नीरसता मात्र फारशी नाहीं. ही कादबरी त्याच्या मृत्यूच्या थोडेच दिवस पूर्वीं पूर्ण झाली होती. पहिल्या कादबऱ्यातील भाषेचा बोजडपणा बराचसा या कादबरीत झडला आहे. तथापि 'विचारपौष्कल्य, आयुष्य–कार्य-निश्चय, शिष्य–विज्ञापकारक,' असल्या शब्दाच्या शृखला भाषेच्या पायात आहेतच. ' तर्कटेन मर्कटितम् ' अशा तऱ्हेची मनःपूत टीका गीतेवर, धर्मावर, देशभक्तीवर केलेली आहे. 'पुष्टिमार्गाचे' स्तोम

माजविणाऱ्या श्रीरंगाचार्यांच्या बुवाबाजीचे काहींसें समर्थनच यात केले आहे. कदाचित् तो केतकराच्या उपरोधिक लेखनाचा नमुना असावा ! शेवटीं डॉ. तर्कटे याची ' तर्कट-नीति ' आठ पाने दिलेली आहे. ती पाहिली म्हणजे ' ब्राह्मण-कन्येतील ' वैजनाथ-स्मृतीचे स्मरण कोणासहि होईल. तेवढ्या माऱ्याने वाचक चीत होणार नाहीं, म्हणूनच कीं काय, प्रो लोंढे याची पुरवणी चार पाने जोडलेली आहे--आणि वर पासंगासाठीं ' पद्मनाभ——चतुःसूत्रीहि ' लोढण्यासारखी अडकाविली आहे. या सर्व जडजंबाल लेखनाचा संदेश काय ? तर वेश्यागमन व बुवाबाजी याची तरफदारी करून स्वैराचाराला प्रतिष्ठा मिळवून देणे !

स्त्रीपुरुषांचेच काय, पण त्यांच्या बारीकसारिक वस्तूंचेहि बारकाईने वर्णन करण्यास केतकराची लेखणी या कादंबरीत सज्ज झाली आहे. मंजुळेच्या घरच्या कलात्मक 'टी सेट'चे केतकर पुढीलप्रमाणे वर्णन करतात, " तो चहाचा सेट स्वयंकल्पनेने व थोर अभिरुचीने बनविला होता. इंग्रजी नमुन्याचे अनुकरण नव्हते, ही गोष्ट त्याच्या चटकन् लक्षात आली. त्यात चहा ओतण्याकरिता जी तोटी होती त्या तोटीवर शिव व त्याच्या जटेतील गंगा असे नक्षीकाम होते, आणि अनेक शिखरांची चित्रे चहादाणीच्या मध्यभागावर काढलेली होती. साखर ज्या भांड्यात ठेवली होती ते भांडे मयूराकृति होते, आणि त्यावर कार्तिकस्वामीची आकृति झाकणाच्या शीर्ष-भागी बसविली होती. चहादाणीमध्ये जी अनेक पर्वतशिखरें कोरलेली होती त्यांतून देखील दक्षयज्ञ, यज्ञविध्वंस, पार्वतीची तपश्चर्या, इत्यादि चित्रे कोरलेली होतीं. "

विविध अनुभवांचें चित्र

' भटक्या ' ही केतकराची शेवटची कादंबरी. त्यांच्या मृत्यूमुळे ती अपूर्ण राहिलेली. गुणाच्या दृष्टीनेहि तिचे स्थान शेवटचेच लागते. अंजनवेल येथील एक मुलगा चिपळूण येथे अठराव्या वर्षापर्यंत शिक्षण घेतो, मॅट्रिकमध्ये तीनदा नापास होतो आणि मग शेटजीचा नोकर, डॉक्टराचा कंपौडर, मेसोपोटोमियामधील लष्करी नोकर, आणि नंतर राजकीय चळवळी-

तील एक बाजारबुणगा—अशी निरनिराळी कामे करतो, आणि समाजातील विविध वर्गांचे अनुभव घेतो. असे एकेरी व दुबळे कथासूत्र या कादबरीचे आहे तिचा हेतु " आयुष्यक्रमाची विविधता लक्षात यावी, आमच्या समकालीनाच्या सामाजिक स्थितीची चित्रणा पुरी व्हावी " एवढाच आहे पण ती चित्रणाहि अगदी ओबडधोबड पद्धतीने केलेली आहे. ना प्रमाण, ना रग अशी कलाहीन कृती ती आहे. नायकाचे बालपण कोकणात गेले म्हणून कोकणचे रम्य वर्णन त्यात आले असेल म्हणावे, तर ते नाही, आणि रणक्षेत्रावरील रौद्ररस कादबरीच्या पाटातून वहात असेल म्हणावे, तर तोहि नाही.

कादंबऱ्यांचा कच्चा माल

केतकरानीं आपल्या कादबऱ्यामध्ये समाजापुढील समस्या विचारासाठीं घेतलेल्या आहेत. कोणत्याहि वर्गाची कसलीहि समस्या हाती घेण्यात त्यानी तत्वज्ञाचे धाडस दाखविले आहे. त्या समस्या सोडविण्यासाठी ते नवे व विलक्षण मार्ग नि:शकपणे सुचवितात. त्याचीं मते रूढ परपरेहून अगदी भिन्न असतात. त्यामुळे ती वाचकाच्या बुद्धीला धक्के देतात. आपली लोकविलक्षण मते माडताना केतकर जे युक्तिवाद करतात, ते नेहमींच तर्कशुद्ध नसले, तरी विचार करावयास खास लावतात त्याची भाषा स्पष्टवक्तेपणाची—किंबहुना फटकळपणाची आहे, आणि त्याच्या कादबरीचा मुख्य गुण म्हणजे महाराष्ट्रात, किंबहुना सर्व हिंदुस्थानात, फार काय सर्व जगात पसरलेला जो मानवसमाज आहे, त्यातील हिंदु-मुसलमान, पार्शी-ख्रिश्चन इत्यादि धर्मांची व डॉक्टर-प्रोफेसर, स्वामी-सेवक, वेश्या-वकील, इत्यादि बहुविध वर्गांची चित्रे, नामरूपाने तरी, त्यात रेखाटलीं आहेत. समाजाच्या भिन्नभिन्न थराचे चित्रण—किंवा नुसते उल्लेखसुद्धा—त्याच्याइतके दुसऱ्या कोणत्या मराठी कादबरीकाराने केलेले आढळत नाहीत. कुळहीन स्त्रीपुरुषाचे लग्न व त्याचे समाजातील स्थान हा त्याचा नित्याचा व आवडीचा विषय आहे. केतकराच्या एकएका कादबरींत इतकीं कथाबीजे ठेचून भरलेलीं असतात कीं, त्यावर दुसरे कादबरीकार दहादहा कादबऱ्याचे बगीचे सहज फुलवतील. नाना ठिका-

णचा कच्चा माल कादबरीच्या कारखान्याना पुरविणारे केतकर हे एक मोठे ठेकेदार आहेत.

रसायनशाळेचें स्वरूप

फडके–माडखोलकराच्या कादबऱ्या वाचणे म्हणजे अत्तराचा घमघमाट सुटलेल्या एकाद्या नृत्य–मदिरात पाऊल ठेवण्यासारखे असेल, वामनराव जोशी व सानेगुरुजी याच्या कादबऱ्या हातात घेणे म्हणजे धूप–दीप पाजळलेल्या व आरती–भजन चाललेल्या पवित्र देवालयात प्रवेश करणें असेल, तर केतकराच्या कादबऱ्या उघडणे म्हणजे रासायनिक द्रव्याच्या दर्पाने कोदटलेल्या व प्रयोग–नलिकार्नी गजबजलेल्या एखाद्या आधुनिक रसायनशाळेत शिरण्यासारखेच होय. तेथे कोणत्या रसायनाचा थेब कोणाच्या कपड्यावर वा शरीरावर केव्हा पडेल याचा नेम नाहीं.

अभ्यासाच्या वाटा

(१) देशभक्तीचे अनेक प्रकार आहेत ते प्रकार एकेक उदाहरण देऊन स्पष्ट करा लेखक हेहि देशभक्त आहेत, हे विधान तुम्हास पटते का ? कारणे द्या

(२) डॉ केतकराचे चरित्र थोडक्यात लिहा त्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये कोणती ?

(३) मराठी शास्त्रीय वाङ्मयात डॉ केतकरानी कोणते ग्रथ लिहून भर घातली ? ‘ ज्ञानकोश ’ या ग्रंथाची थोडक्यात माहिती लिहा

(४) डॉ केतकरानी कोणत्या कादबऱ्या लिहिल्या ? वाङ्मयदृष्ट्या या कादंबऱ्याचे परीक्षण करा.

(५) या कादंबऱ्या लिहिताना डॉ केतकरानीं कोणता दृष्टिकोन ठेवला होता ?

(६) ‘ ब्राह्मणकन्या ’, ‘ परागंदा ’ ‘ विचक्षणा ’ यापैकी कोणत्याहि एका कादंबरीबद्दल थोडक्यात माहिती लिहा.

(७) डॉ केतकराच्या लोकविलक्षण कल्पनापैकीं तुम्हास माहित असलेल्या काहीं कल्पना द्या

अधिक अभ्यास—

केतकराच्या सान्निध्यात—लेखक–दाते–कर्वे

र. वा. दिघे : : : : ५

‘ राजकीय ’ कादंबऱ्यांचें जसें एक स्वतंत्र दालन आहे, तसेंच ‘ग्रामीण’ कादंबऱ्यांचेंहि आहे. हें दालन उघडण्याचा मान श्री. दिघे यांजकडे जातो. ‘ पाणकळा ’ ही त्यांची पहिली कादंबरी अस्सल गांवरान आहे. त्या एका कादंबरीच्या धक्क्यानेंच कीर्तीच्या किल्ल्याचा दरवाजा त्यांनीं उघडला. त्यांचेपूर्वीं खेडेगांवासंबंधीच्या कादंबऱ्या मराठींत अगदींच नव्हत्या असें नाहीं पण सरबताला मीठ किंवा शेताला कुंपण, तसाच वापर खेडेगांवांतील विषयांचा मराठी कादंबरीकार करून घेत. ज्या वेळेस जो विषय वातावरणांत घुमत असेल, त्याचेच पडसाद ललित वाङ्मयांत निघणें स्वाभाविक आहे. पण कादंबरीचा पिंडच मुळीं ग्रामीण

बनवावयाचा असा भर दिघे याच्यापूर्वी फारसा कोणी दिलेला नाही. माड-खोलकरानी ज्याप्रमाणे अनेक राजकारण-प्रधान कादंबऱ्या लिहून नवी प्रथा सुरू केली, तशीच ग्रामीण कादंबऱ्याची नवी पाऊलवाट पाडण्याचे श्रेय दिघे याना आहे.

अस्सल ग्रामीण थाट

दिघे याच्या ग्रामीण कादंबऱ्या दोनच—'पाणकळा' व 'सराई'. पण त्यातील सारे वातावरण, किंबहुना त्याची प्रकृतिच ग्रामीण आहे. खेड्यातील माती घेऊनच त्यानी त्या मूर्ति बनविल्या आहेत—शहरी शाडूला गावठी काव फासलेली नाही. सर्वसामान्य नाटक-कादंबऱ्यात स्त्रियाची भाषा सजविण्यासाठी, 'इश्श्य' 'मेल' असे जसे दोनचार शब्द पेरले जातात, तसेच 'लई,' 'बेस' अशा शब्दाचे तुकडे जोडून खेडूताचे चित्र उभे केले जाते. पण त्यात काही जीव नसतो. कादंबरीच्या अणुरेणूमध्ये तेच एक तत्त्व स्फुरले पाहिजे आणि तिच्या रोमरोमातून ते बाहेर पडले पाहिजे. आपल्या कादंबरीच्या सर्वांगातून ग्रामीणतेचा आविष्कार करणारे मराठी लेखक म्हणजे र. वा. दिघे, ग. ल ठोकळ, चिं. य. मराठे, द. र. कवठेकर इत्यादि होत. त्यामध्ये दिघे यानी मोठे यश कमावले आहे. शब्द न् शब्द, प्रसग न् प्रसग, भावना न् भावना ग्रामीण ठेवण्याची कोशीस ते करतात.

श्री. रघुनाथ वामन दिघे याचा जन्म १८९८ साली झाला. भोरच्या आसपासचा शिवप्रभूंनी पावन केलेला पहाडी मुलुख दिघे याचा बाळपणींचा सोबती होता. शिवाजीमहाराजाचा मार्ग मोकळा करण्यासाठी आगीच्या खदकावर आपल्या 'देहाचा पूल' करणाऱ्या दिघे—घराण्याचा रघुनाथरावाना अभिमान आहे. हे भौगोलिक सौंदर्य व ऐतिहासिक अभिमान याच्या धारा त्याच्या कादंबऱ्याच्या नसातून वहात आहेत. त्याचे वडील सरकारी नोकरींत होते. त्यामुळे त्याना फिरतीवर जावे लागे. अनायासेच रघुनाथरावाना बरींच शहरे परिचित झालीं. डेक्कन कॉलेजात शिक्षण घेऊन दिघे बी. ए. झाले व पुढे एल् एल्. बीहि झाले. वकि-

लींचा धदा करतानाच हौस म्हणून ते साहित्यात शिरले. गडकरी हे तर त्याचे नातलगच. त्याच्याशिवाय श्री. कृ. कोल्हटकर, रे. टिळक, बाल-कवि इत्यादि साहित्यिकाच्या सहवासात त्यानी बराच काळ घालविला. 'पाणकळा' कादबरीची कल्पना त्याना सुचली १९२२ सालात, पण ती लिहून झाली १९३९ साली. हौसेहौसेने मनापासून कलापूर्ण लेखन कोरीत रहाण्याचा त्याना छद आहे.

चार आकर्षक अंगें

केवळ ग्रामीण जीवनाला वाहिलेली आपली कादबरी मामुली वाच-काना नीरस वाटू नये म्हणूनच की काय, दिघे यानी आपल्या कादब-ऱ्याना इतर आकर्षक अगेहि जोडली आहेत. तरुण स्त्रीपुरुषाच्या शृगाराचे वर्णन ते उत्कटपणे पण सयमाने करतात. या मोहकतेवर मादकतेचेहि पुट चढविण्यासाठी, रहस्यकथेप्रमाणे, एखाद्या खुनाचे गूढ व त्या निमित्ताने मारहाण असेहि प्रसग ते आपल्या कादबरीत घालतात. तसेच शेतकऱ्याची दुःस्थिति दूर करण्यासाठी कोणी काय केले पाहिजे याविषयीचे देशभक्ति-पर विवेचनहि ते भरपूर प्रमाणात करतात. शिवाय ग्रामीणतेचा गध तर अनन्यसाधारण आहेच. या चारी गुणामुळे दिघे याच्या कादबरीने मराठी मनाची पकड सप्पदिशी घेतली. त्याच्या 'पाणकळा' या कादबरीला 'दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य पुरस्कार समितीने' पाचशे रुपयाचे पहिलें 'फडके पारितोषिक' दिले. 'पाणकळा' व 'सराई' या त्याच्या दोन्ही कादबऱ्याना रुपेरी पडद्यावर चित्रित होण्याचे भाग्य लाभले आहे.

ग्रामीण मुखांतून ग्रांथिक भाषा

'पाणकळा' म्हणजे पाऊस. त्याच्यावर शेतकऱ्याचे सारे जीवन हेलखावे खात असतें. त्या हेलकाव्याचे रमणीय व सागोपाग वर्णन दिघे यानी या कादबरीत कसून केले आहे. सोन्याचा जसा अतिशय पातळ पत्रा कसबी सोनार काढतो, त्याप्रमाणे निसर्गाचीं वर्णने बारीक बारीक तपाशिलाने, अस्सल खेडूत शब्दानीं करण्यात दिघे यशस्वी झाले आहेत. मात्र संवाद सुरू झाले की, लेखकाला आपल्या या भूमिकेचा विसर पडतो ही

खेदाची गोष्ट होय. डोगर-पहाडांतील सकऱ्या भिल्ल असो, त्याची अल्लड मुलगी रैना असो, किंवा खेड्यातील लक्ष्मीप्रमाणें विहरणारी भुजबाची सोनी असो-सर्वांची भाषा एकसारखी.-मुबईहून शिकून आलेल्या आनदरावाचीच शहरी भाषा त्याच्याहि तोंडात-जणु काहीं एकटे दिघेच उभे राहून निरनिराळ्या पात्रांच्या तोंड्यांतून बोलत आहेत! राजमलच्या खुनाचा तलास अडाणी रैना गुप्त पोलिसाच्या शिताफीने लावते हे एक आश्चर्य, तर त्या तलासाचे वर्णन ती सुशिक्षित कादबरीकाराच्या चातुर्याने करते हे दुसरे आश्चर्य! "माझ्या सौंदर्याच्या बादशहा, माझ्या जीवनाच्या मुशाफरा, माझ्या प्रणयाची फुलवती बाग तुझ्याकरता होती." अशी भाषा काढणाऱ्या निरक्षर ग्राम-कन्येने, सोनीने, गडकरी-वाङ्मय पालथे घातले होते काय? "आपण प्रतिज्ञा केली ती तुम्ही विसरलात काय?" असा प्रश्न पुण्यामुबईच्या पुढाऱ्याप्रमाणे कोण करतो? तर सकऱ्या भिल्ल. आणि त्याची नाचरी पोरगी रैना ही तर कर्मगतीचा सिद्धात सागते! एवढे एकरंगी भाषेचे हे गालबोट वगळले, तर दिघे यानीं बनविलेली ग्रामीण जीवनाची मूर्ति सर्वांगसुदर आहे.

खऱ्या शेतकऱ्याचें स्वभाव-चित्र

'पाणकळा' कादबरीचे कथानक घडते सजलपूर या खेड्यात. तेथील रंभाजी पाटील हा मोठा रगेल व रगेल माणूस दाखविला आहे. तो जितका उदार तितकाच क्रूर आहे. छोटा सस्थानिक किंवा सुलतानच तो! त्याच्या अन्यायी व व्यसनी जीवनाला पार्श्वभूमि शोभण्यासारखे उजळ चित्र भुजबाचे आहे. त्याची छाती रंभाजीच्या दीडपट रुंद आणि त्याचे अंतःकरण म्हणजे तर दया-क्षमा-शांतीचे माहेरघरच. 'देवालाहि दुर्लभ असे आदर्शभूत जीवन' त्याचे दाखविले आहे. कादंबरीकार आश्वासतात कीं, "भागवतधर्माने वेडावलेल्या महाराष्ट्राच्या उदड शेतकीवर्गात भुजबासारखीं माणसे खेडोपाडीं पाहावयास मिळतील" या वारकरी वीराने आश्रय दिलेल्या एका कुटुंबातील मुलीवर-पारूवर-रंभाजीची वाकडी नजर जाते. तेव्हा रंभाजीला गाडीच्या चाकाला बांधून

भुजबानें त्याच्या उघड्या पाठीवर शिवळीचे तडाखे दिले. हा बेदम मार पाटील कसा विसरणार ? त्यानें सापासारखा डूख धरला आणि भिल्लाच्या मदतीने भुजबाचा वाडा पेटवून दिला. पारूवर जप्तीचे संकटहि त्याने आणले व भुजबाकडे आलेल्या आनदरावावर राजमलचा खून केल्याचा आरोप घातला. पण या सर्व सत्त्वपरीक्षेतून भुजबा उत्तम रीतीने उत्तीर्ण झाला, एवढेच नव्हे तर, रभाजीचे भिल्ल त्याच्यावर उलटले असताना आणि रभाजीच्या वाड्याची जाळपोळ करू लागले असताना, भुजबा जिवावर उदार होऊन रभाजीच्या मदतीस धावतो–त्याचेवर दयेचा अभिषेक करतो आणि त्याला पावन करून सोडतो असे हे भुजबाचे स्वभावचित्र अत्यत उदात्त आहे. त्याचेवर खोट्या आरोपावरून खटला चालू असताना, तो " पिजऱ्यात धीरगभीर असा बसला होता. जणू काय तो न्यायाधीशालाच न्याय देणार असे वाटत होते. " आणि भोळ्या भावाचे भिल्ल तर काय ? " आईबापानीं आम्हाला जन्म एकदा दिला, भुजबा देवाने दुसऱ्यान दिला. आम्ही भिल्लानीं भुजबाला देव करून देव्हाऱ्यात ठेवले आहे. आम्ही त्याची रोज पूजा करतो." असे ते मानीत.

सात्विक गुणांचा पुतळा

भुजबाला देवाविषयीं भक्ति जितकी गाढ व गरिबाविषयीं दया जितकी अपार, तितकीच अन्यायाची चीडहि तीव्र आणि शेवटी क्षमाहि निःसीम. त्याला पाण्यात पहाणाऱ्या रभाजी पाटलालाहि बेदम मार बसला व त्याच्या पाठीचीं धिरडीं निघालीं, तेव्हा भुजबा काय करतो ? " रभाजीचे पाठीस हळद व तेल लावताना पारू रभाजीची कृति अगदीं विसरून गेली होती. रभाजीस स्पर्श करताना तिला कोणत्याहि प्रकारचा सकोच वाटत नव्हता. दयेचा जोर लज्जेपेक्षा अधिक आहे. तिचे मनात उत्पन्न झालेल्या दयेने तिचे लज्जेला हाकलून दिले होते. भुजबा हळद तेल लावताना " अरे, अरे," " चकचक " असे खेदाने आपल्याशींच पुटपुटत होता. दयेनें त्याचे अतःकरण ओथबले होते."

भुजबा आनदरावाच्या अगातील सात्विक गुणाचा गौरव किती

सूचकतेने करीत आहे, यथाः—" आज तुकारामबुवा जिवत असते तर त्यानीं अभगात काय लिहिले असते ? " भुजबाने विचारले.

" त्यानीं अभग लिहिले नसते. देहूला शास्त्रीय प्रयोग शाळा काढली असती." आनदरावाने उत्तर केले.

"मला वाटते, त्यानी कर्परेकार्टी ती काढली आहे " भुजबाचे विनोदाने सर्व शेतकरी मनापासून हसले."

सह्याद्रीवर रूपक

महाराष्ट्राचा पिता म्हणजे सह्याद्रि. त्याच्या स्वरूपाचे वर्णन दिघे पुढीलप्रमाणे करतात, " उच्च उच्च आकाशाला भिडलेला नीट कड्याचा डोगर शकरासारखा जटा सोडून उभा आहे, त्याचे माथ्यावरून शुभ्र पाण्याची धोद गर्जना करून खाली पडत आहे. त्या डोगराच्या माथ्यावर सध्याकाळीं पारव्याचे कठाप्रमाणे दिसणाऱ्या हिरव्या–निळ्या–ताबड्या–जाभळ्या आकाशात जेव्हा चद्रकोर व शुक्राचा तारा ढळे, तेव्हा डोगराच्या जटाजटातून गगावतरणाचा अभिनय चालला आहे असे वाटे. शुक्राचा तारा म्हणजे शकराचा तृतीय नेत्रच ! पाण्याचा खाली पडणारा धबधबा म्हणजे जटेतून उडी मरणारी गगा. माथ्यावरची चद्रकोर म्हणजे भाळीं धरलेली चद्रलेखा."

पाणकळ्यांतील सगीत

पावसाळ्याचे परिणाम एकदर सृष्टीवर किती भिन्न भिन्न व रमणीय होतात, याची शब्द-चित्रे दिघे यानीं खूप काढली आहेत. "हा ' पाणकळा ' म्हणजे शेतकऱ्याचे जीवन, सुखाचे स्वप्न, आनदोत्सव. मातींत राबणाऱ्या व काबाडकष्ट करणाऱ्या जीवाचे ' पाणकळा ' म्हणजे विश्वसगीत. वाजत-गाजत गर्जत येऊन त्याने तापलेल्या कस्तुरीच्या काळ्या वावरात अमृताची बरसात सुरू केली, की लाखो कमळे फुलल्याप्रमाणे मातीचा सुगंध पसरतो. खेड्यातील लोक शेतात खपू लागतात, कस्तुरीच्या वावरात पाभरी सुरू होतात व त्यातून मोत्याचा पेरा होतो. पाचसात दिवस वाफसा झाला म्हणजे जिकडे तिकडे हिरवेगार होते. "

पर्जन्यराजाच्या आगमनावर किती सुंदर उत्प्रेक्षा रचल्या आहेत:—
" कडकडत गडगडत तो आज येथे पडला, तर उद्या लांब क्षितिजावर पडताना दिसेल व काळ्या ढगातून पडणाऱ्या त्याच्या धारा जलवतीच्या सुटलेल्या केशकलापाप्रमाणे दिसतील, कधीकधी त्यात विजेची कलाबूत किंवा इंद्रधनुष्याचे रंग दिसतील, तर कधीं तो स्वर्गातून सोडलेल्या झुलत्या जिन्यासारखा दिसेल. शेतकऱ्याचा स्वर्ग याच जिन्याने खालीं येतो. ऊन्ह-पावसाच्या तिरपेत इंद्रधनुष्याच्या कमानींतून हा स्वर्ग पावसाळ्यात कैक वेळा पहावयास मिळतो. "

सुगंधाचा दर्या

विलासी जीवन खेड्याना पारखे. पण निसर्ग तीहि उणीव कशी काढतो, पहा, " निरनिराळे सुवास सुटू लागले की, निसर्गाने कानपुरी अत्तरवाल्याचे सोंग घेतले आहे व तो शेमल्यात खोवलेल्या निरनिराळ्या अत्तराचे फाये काढून गिऱ्हाइकाना पटवीत आहे असे वाटू लागते. आंबेबार, मृगबार, व हत्तीबार या मोसमात सत्री-मोसब्याच्या बागा चढाओढीने एकमेकावर ताण करीत फुलू लागल्या की, सजलपूरच्या अंतराळात सुगंधाचा दर्या उसळतो. आणि तशात या फळझाडाच्या सुवासाबरोबर जाई, जुई, नेवाळी, कुंद, मोगरा, गुलाब किंवा शेवती यांचे सुवास वाऱ्याच्या झुळकीबरोबर रात्रींच्या प्रशांत समयीं अंतरा-अंतराने येऊ लागले कीं, सुगंधाची अखंड रागदारी चालली आहे असें वाटते. "

महाराष्ट्रीय निसर्ग

महाराष्ट्रातील झाडे, फुलें व पाखरे यांचे बारकाईनें वर्णन करण्यात दिघे यांचा हातखंडा आहे. ते लिहितात, " आजूबाजूला गव्हाचीं पिकें सळसळत होतीं. कांद्याच्या पोंगाऱ्यानीं व गाजराच्या तुऱ्यानी शेतें चित्रविचित्र गालिच्याप्रमाणे दिसत होती व त्यातून बगळे चरत होते. तित्तर व लावी पक्षी आपल्या पिलांचे परिवार घेऊन या शेतातून त्या शेतात धावत होते. फळाना बार धरून झाडे लवलीं होतीं. संतुष्ट शेतकरी

ललकाऱ्या मारीत गुरें घरीं हाकीत चालले होते. सबध दिवस चरून पोट भरलेले पक्षी झाडावर बसून परमेश्वराची सध्यास्तोत्रे म्हणत होते. जिकडे तिकडे शेतकीच्या जीवनाचा आनदीआनद चालला होता. अशात तिन्हीसाजची पिवळ्या पिकाने लवलेली पारू वाटेने जाताना धरित्री-देवीप्रमाणे दिसत होती."

'सराई' कादबरींत कारवीच्या सुगधाचे वर्णन कितीहि केले, तरी दिघे याना ते अपुरेच वाटत असावे. "सुगधाचा दर्या उसळला होता" किंवा "सुगधाचा वणवा पेटला होता" अशा नाना रीतींनीं वर्णन करून ते त्या अमूर्त सुगधाला वाचकापुढे मूर्तिमत उभे करू पहात आहेत.

तसेच, निरनिराळ्या पशूचे व्यापार काय चालत होते, ते पहा—
"भेकर, खिटखिटी, कोल्ही, तरस, साबर, ससे, रानमाजरें, ऊद, चितळ हे प्राणी आधींच पाण्यावर येऊन गेले होते. लाब रानात भेकर कोकत होते, साबर भोगा करीत होते व चितळ कुक कुक असा आवाज काढीत होते. हे सर्व प्राणी एकदम गप्प झाले. पेटविलेला परसा विझत आला, रात्र भेसूर झाली व कमालीची शातता वाढली. तेव्हा पाण्यावर वाघाचे डोळे भल्यामोठ्या दोन काजव्यासारखे चमकले."

सूक्ष्म वर्णन-शैली

डोगरातील साधी, लहानशी, वाकडीतिकडी वाट. तिचेहि वर्णन दिघे इतक्या बारकाव्याने करतात की, आपणच त्या वाटेवरून चाललो आहो असे वाटावे. ती वाट, "कधी अजगरासारखी वर चढे तर कधीं धामणी-सारखी झपाट्यानें खालीं उतरे. कधीं रानात कारवटात गडप होई तर कधीं माळावरून भागासारखी सपाटीने जाई. कधी ती वृक्षवेलीच्या माडवातून जाई तर कधी कधी ती दगडाळींतून धडपडे."

हे झाले निर्जीव वाटेचे वर्णन. मग सुदर वैशिष्ट्यानीं नटलेल्या व्यक्तींचे स्वभावचित्र दिघे इतक्या सूक्ष्मतेने व रम्यतेने रेखाटतात की, ती ती व्यक्ति आपल्या डोळ्यापुढे उभी रहाते व स्मृतीत दीर्घकाळ घोळते. एक नमुना पहा—"सोनीचा गळा सुदर होता.

ती मुंबईस शाळेत गावयास शिकली होती. ती गाऊं लागली म्हणजे तिचा पहाडी आवाज समुद्राच्या भरतीप्रमाणे अथांग चढू लागे. संध्याकाळचे वेळी पडळीवर सोनी तुळशीवृंदावनाच्या अंगणात बसून गाऊं लागली की, आकाशाचा गाभारा दणाणून जाई व तारका गाण्याच्या आलापानी थरकत. पारूचाहि गळा सुंदर होता. पुष्कळ वेळा त्या दोघी गळ्यात गळा मिसळून जोडीने गात. त्यावेळीं त्यांचे आवाज वीनाप्रमाणे दोन ठिकाणीं घुमत. न कळे की यक्षकन्यका कीं अप्सरा !" सोनी, पारू व रैना या तीनहि मुली खेड्यातीलच, पण त्यांच्या व्यक्ति-रेखा दिघे यांनीं किती भिन्न भिन्न काढल्या आहेत !

कल्पनेचें वैभव

ग्रामीण शब्दाच्या व रमणीय कल्पनाच्या थैल्या दिघे यांच्या हातात भरलेल्या आहेत. दोन-दोन चार-चार शब्दात ते आपली चमकदार कल्पना प्रगट करू शकतात. दुष्काळामुळें ओसाड दिसणाऱ्या गावाकडे पाहून त्याना वाटते, "घराच्या जोत्याच्या रांगा विराट पुरुषाने फराळ करून रिकाम्या केलेल्या नैवेद्याच्या ताटांच्या पक्तीप्रमाणे दिसतात. त्या घरात राहाणाऱ्या मनुष्याचा कालपुरुषाने संहार केला होता काय ?"

खेड्यातील बाजारातील गोंगाट ऐकताच त्याना असा भास होतो कीं, "सुगीचा बाजार पुरा भरला आहे. एक मोठा राक्षस हो हो करून ओरडावा तसा त्याचा गोंगाट लांबून ऐकू येत आहे."

वेळूच्या बेटातून वारा जात असताना जो नाद होतो, तोहि कादंबरी-काराला कसा भासतो ? तर "वारा आला कीं, कळकीची बेटें एखाद्या राक्षसाने दात खावेत त्याप्रमाणे मधून मधून कडकडकड असा आवाज करीत होती."

चंद्रोदयासारखे रम्य दृश्य शब्दानीं मूर्त करण्यासाठीं ते असा नित्याचा घरगुती दाखला देतात की, "अंधाराच्या डोहातून रजनीनाथ वर हळू हळू येऊं लागला. जणू काळ्या पाण्यात उपडी बुडवून खालीं धरून ठेवलेली चांदीची कळशी सोडून दिल्यामुळेच वर उसळून आली आहे." रौद्र व रम्य—अशा उभयविध कल्पना लढविण्यात कादंबरीकार चतुर आहेत.

कातोड-कन्यकेची भाषा

'पाणकळा 'पेक्षा 'सराई 'त ग्रामीण सौंदर्याचा उठाव आधिक झालेला आहे. पहिल्या कादबरीत मुजबा व रभाजी या सुष्ट-दुष्टाची जशी जोडी, तशी दुसऱ्या कादबरीत बाप्पाजी व केमूतात्या याची. कातोडी–समाजाचे शब्दचित्र 'सराई 'त ठसठशीपणे रेखाटलेले आहे. कातोडी हा 'वन्य ' समाज म्हणजे निसर्गाच्या कटि-खाद्यावर खेळणारा. तो जितका धिप्पाड व चपल, तितकाच स्वाभिमानी व प्रामाणिक. कातोडी लोक रानावनाला, डोंगरापहाडाला, वाघा-लाडग्याला मुळींच न जुमानणारे. सरकारचा कायदा, त्याचे पोलिस व त्याची बदुक याना ते डरत हे खरे, पण धैर्य व शिताफी या गुणानी ते त्याच्यावरहि कांहीं काळ मात करीत. लाडी ही एक कातोडी-कन्यका, नैसर्गिक सौंदर्याची जणू मूस. तिच्या तोंडीच काय ते अस्वाभाविक सवाद आलेले आहेत.

'पाणकळा 'प्रमाणे या कादबरीत खेडूताच्या तोंडी शहरी भाषा घातलेली नाही. या सुधारणेला अपवाद एकच व तो म्हणजे लाडीचा. "शकराने चद्रमा मस्तकीं धारण केला, मी माझ्या हृदयात तुमचा मुख–चद्रमा धारण केला" अशी गडकरी-खाडेकरी भाषा "बेहोष लाडी" बोलू लागते, तेव्हा आश्चर्य वाटते. "मन–हरणा, मी दुरून तुझी नेत्रभेट घेईन. तेवढ चकोरलेण मला पुरे." अशी काव्यमय भाषाहि ती जगल-कन्या काढते. एवढेंच नव्हे, तर डोंगरात बसून ती मुक्त कठाने गाणें गाऊन दऱ्यान्‌दऱ्या घुमविते, तेव्हाहि तिचे गाणे ग्रामीण नसते–तर 'कर जोडुनी विनवितसे दशमुखातका ! ' ही तिची सारी भाषा–सपदा पाहून ती कातोड–कन्यका आहे कीं कॉलेज-कन्यका आहे, असाच प्रश्न कोणीहि कादबरीकारास विचारील.

ठळक स्वभाव–चित्रें

या लाडीवर बाप्पाजीचा मुलगा मनोहर पुरा भाळला. त्यामुळे तिच्या आयुष्याचे वाटोळे झाले आणि शेवटी ती मरून पडली. त्यावर 'अपरि-हार्य ! ' असे मत बाप्पाजीने दिले. पण तेवढ्याने कादबरीकाराची सुटका

होत नाही. मनोहरच्या उमद्या स्वभावचित्राला हे निष्कारण गालबोट लागले आहे. त्याचे कारण शोधलेच तर एकच दिसते. ते म्हणजे बध-नापलीकडील मस्त प्रणयाचा मालमसाला आपल्या कादंबरींत असावा ही लेखकाची वासना. मनोहरचे ज्या मुलीशी लग्न झाले ती मनोरमा देखणी, चतुर व सुशील अशीच दाखविलेली आहे. मनोहरच्या आईचे स्वभाव-चित्रहि जुन्या खानदानी घराण्यातील थोर स्त्रीला शोभण्यासारखे आहे.

मनोहरची आई कशी दिसत असे याचे चित्र दोनचार ओळीत काद-बरीकाराने सहज रेखाटले आहे ते असे. " ती नथ वडिलार्जित होती. करवदासारखे मोती होते तिला. लालडीच नुसती पाचशे रुपयाची होती. ती नथ मोठ्या आईना घातला की लालडीचा तांबडा उजेड त्याचे गाला-वर पडे व त्या कोल्हापूरच्या अंबाबाईसारख्या घवघवीत दिसत. "

बाप्पाजी तर काय ? ' शाकर स्वभावाचे '. " डोंगरातून जसे जिवत झरे निघतात, तशी त्याच्या हृदयात दया होती. " त्याच्याउलट स्वभाव तात्याचा तात्याचे एकएक दुष्कृत्य पाहून बाप्पाजी शंकराप्रमाणे क्रुद्ध होत. अशा क्रुद्ध अवस्थेतील बाप्पाजींचे शब्दचित्र कादंबरीकाराने किती कुशलतेने रेखाटले आहे पहा

" बाप्पाजीचा क्रोध अनावर झाला. त्याचे कपाळातून निघालेले उंच नाक फेंदारले. जाड भुवयाखालच्या सिंहासारख्या दिसणाऱ्या डोळ्यातून ठिणग्या पडतात कीं काय, असे दिसू लागले. त्याची तांब्याच्या पत्र्याप्रमाणे दिसणारी कातडी लालभडक दिसू लागली. ते भृगुऋषीप्रमाणे तात्याना शाप देऊन भस्म करतात की काय असे लोकाना वाटले. "

मनोवेधक प्रारंभ

मनोहरचा लाडीशीं अनिर्बंध प्रणय आणि मनोरमेशी परिमित शृंगार, हा या कादंबरीचा मुख्य कथाभाग असला, तरी त्याला कोंदण म्हणून जे ग्रामीण वातावरण दिघे यानीं रंगविले आहे, तेच वाचकाच्या चित्तात अधिक ठसण्याइतके विस्तृत व सरस आहे. दिघे याना वर्णनाचा कंटाळा नाहीं. हौसेहौसेने सविस्तर वर्णन ते करतात. खेड्यातील तरुणाच्या कुस्त्या,

बैलाची झोबी, वाघाची शिकार, इत्यादि प्रसंगाची वर्णने कौशल्याने रंगविलेली आहेत. लाडीचे कुटुब आपले गाव सोडून परागंदा होते–हा प्रसंगहि हृदयस्पर्शी वठला आहे. त्या वेळची बाप्पाजींच्या हृदयाची ओढाताण सुदर रगविली आहे. कातोडी समाजातील अडाणी व क्रूर चालीरीती व्यक्त करणाऱ्या घटनाहि या कादबरींत अनेक आहेत. कादबरीची सुरवातच मुळी वाचकाचे मन वेधून घेणाऱ्या एका वेगवान प्रसगाने केलेली आहे, आणि त्याचे वर्णन लेखकाने सविस्तर केले आहे. ते असे:—

" शिरलीन् रं, शिरलीन् र, शिरलीन् र, राजपाटींत कातोड्याचीं पोर शिरलीन्. "

रानसई गावात खलाटीतून दुपारीं गोग आली. बाप्पाजीचा गडी अंधू गणू गोठ्यात भुईला चोप देऊन शेणखळा करीत होता. तो शेणाभरल्या हातानी बाहेर आला व गळ्याच्या शिरा फुगवून आपला एकुलता एक डुचका डोळा मिचकावीत तणतणू लागला. त्या आवाजाने दुपारचे ओटीवर लवडलेले बाप्पाजी जागे झाले. त्यानी उठून चूळ भरली, तोंडावरून हात फिरवला, अगावरचे उपरणे डोकीला गुडाळले, नतर डोकीपेक्षा उच असा एक जाडा सोडगा हातात घेऊन ते उघड्या अगाने शेतावर जाण्यास निघाले. "

नानाविध शब्द-चित्रें

कातोड्याच्या झोपड्या म्हणजे दारिद्र्याची वारुळे. त्याचे एक चित्र पहा. " कातोड्याच्या झोपडीतून थोडी गाडगीमडकीं दिसत होती. बाकी सामान म्हणजे शिकारीचे. धनुष्यबाण, गळ, चिकोटी, भाले, बर्च्या मोठ्या काळजीने ठेवल्या होत्या. कुडाचे फटींतून कोयते, विळे, कुऱ्हाडी अडकवल्या होत्या. आढ्याला ढोल लटकला होता. सर्व झोपड्या म्हणजे कातोड्याचे हवाई महालच. "

भाताने पिकलेलीं शेतं किती मोहक दिसत होती याचे वर्णन कादबरीकाराने पुढीलप्रमाणें केले आहे. ' सोनेरी भातावर सोनेरी उन्ह पडले

होते. वाऱ्याच्या झुळकींत खाचरातील भाताचीं लोंबरें, बाधावरचीं अर्धी पाढरीं, अर्धी लाल कुर्डूची फुले डुलक्या घेत होतीं. वाऱ्याने वाकलेल्या गवताचे तुरे वाफ चालल्याप्रमाणे दिसत, गवताच्या लाटा सशाचीं खित्तारे पळावींत अशा टेकड्यावरून, माळावरून उठत होत्या रानात सागाचीं पाने खुजबुजत होतीं. त्या दरींतील नितात शाततेत फक्त झाडाच्या साव-टीतून होले, कड्यावरून रानपारवे घुमत होते व कुपणींतून बुलबुल आणि काळे पक्षी आवाज करीत होते."

सराईची प्रसन्नता

'सराई' म्हणजे सुगीचा काळ. त्यावर शेतकऱ्याचा सारा जीव, तिच्यासाठी तो काय करणार नाही? दिघे सागतात, "सराई, सराई, सराई! तिच्याकरिता शेतकऱ्यानीं बारा महिने कष्ट केले ती ही सराई. जिच्याकरिता घरातील पोरीबाळींनी रानोमाळ हिंडून शेणाचा राब मिळवला, बाप्यागड्यानीं उरापोटावर टहाळ कापला, ओतकी केली, जमीन सारखी ओढून मुशी पाडल्या, खाडी भरून बाध घातले म्हशे ठेवले, धुळपेरे केले बेवट पिळून नागर हाकला, चिखलात हातपाय कुजून नखे उडेसतोवर लावणी—वेणणी केली. शेतात गवताची काडी कुठ दिसू दिली नाहीं आगोटीपासून पावसाच्या धूम धारेत भिजल्या अगाने भात-शेतीची मशागत केली ती ही सराई. हिला डोगरानी वेढली, रानानीं अडवली, नदीने भागली कमलावर जशी कमलासना श्रीशारदा तशी खलाटींतील भातावर सराई शारदीय प्रसन्नतेने हसत होती."

अद्‌भुत रसाचा उठाव

'रानजाई' हे नाव जरी ग्रामीण कादबरीला शोभेसे असले, तरी दिघे यानीं तिची रचना अगदीं वेगळ्या धर्तीची केली आहे. रानाचे, डोगराचे, नदीचे असे नैसर्गिक देखावे या कादबरींत मधूनमधून आले असले, तरी एवढ्याने काहीं ही कादबरी ग्रामीण ठरत नाहीं. तिचा आत्मा अद्‌भुतता हाच आहे. अद्‌भुत रसाची आवड दिघे याना किती आहे, हे 'पाणकळा' व 'सराई' या कादबऱ्यावरूनहि दिसून आलें

आहेच. पण त्यात अद्‌भुताला गौण स्थान होते. ‘ रानजाईत ’ मात्र एका-पेक्षा एक रहस्यपूर्ण व अद्‌भुत प्रसग रचून दिघे यानी वाचकाला आश्चर्याचे धक्के देण्याचे ठरविलेले दिसते. अर्थातच वास्तववादी कादबऱ्यामध्ये किंवा ग्रामीण कादबऱ्यामध्ये ‘ रानजाईची ’ गणना होण्यासारखी नाहीं. ती एक अद्‌भुत–कथा आहे, या दृष्टीनेच तिच्याकडे पाहिले पाहिजे व स्वाभाविकतेच्या किंवा सुसगतीच्या कसोट्या बाजूस ठेवल्या पाहिजेत.

जिज्ञासा ताणणारें कथानक

या अद्‌भुत कथेला योग्य असे ऐतिहासिक वातावरण कादबरीकाराने निवडले आहे आणि त्यात प्रसगहि तसेच गुफले आहेत. ते वाचताना कोठे ‘ वज्राघाताचे ’ स्मरण होते, तर कोठे ‘ गड आला पण सिंह गेला ’ यातील कमलकुमारीच्या सुटकेची आठवण होते, तर कोठे ‘ पुण्यप्रभाव ’–मधील कालिंदी-भूपालाच्या सवादाचे पडसाद ऐकू येतात. अरुणाचल राज्याचा दुष्ट राजा निकुंभ आणि वरुणाचल राज्याचा धीरोदात्त राजा वज्रकात या दोघाच्याहि प्रेमाचे स्थान एकच, ते म्हणजे ‘ रानजाई ’. ही ‘ रानजाई ’ कोण ? हे रहस्य सात पडद्याआड दडवून ठेवलेले आहे. अलौकिक असें एक श्रीकमल नदीतून वहात आले असताना, वज्रकाताने ते आपल्या हातात घेतले. ते कमल नदीत कोण सोडते अशी जिज्ञासा वज्रकाताला–त्याबरोबरच वाचकालाहि–वाटू लागते. या जिज्ञासेने ताण-लेल्या अवस्थेत वज्रकाताने सहा वर्षे काढली. अखेर त्याने त्या कमळाचे मूळ शोधून काढलें. नदीकाठच्या एका रानात, “ अधुक सधि-प्रकाशात, खडकावर शुभ्र–वसना तेजस्वी स्त्रीची पद्‌मासनाकृति ” राजाला दिसली. तेव्हा त्याला “ कवीला शारदा, लोभ्याला लक्ष्मी, तृषिताला अमृत, योग्याला शाति न् पाप्याला मुक्ति मिळावी ” तसा आनंद झाला या ‘ रानजाईला ’ निकुंभाने पळवून नेली व आपल्या किल्ल्यात बदोबस्ताने ठेवली. तिच्यावर देखरेख करण्यासाठी जी स्त्री होती, तिचे नाव अवतिका. त्या दोघींच्या सवादावरून वाचकाचा असा ग्रह होतो कीं, जाई ही अवतिकेचीच कन्या असावी. पण कादबरीच्या शेवटीं असा उलगडा

होतो की, ती अरुणाचलाच्या राजाचीच कन्या आहे. तो राजा निकुंभाने ठार केलेला आहे, असा लोकाचा समज असतो. पण तोहि कादंबरीच्या शेवटीं खोटा ठरतो व राजा प्रगट होतो. अशा गुतागुतीचे अनेक व्यूह या कादबरीत आहेत. शेवटी चौफेर युद्धहि आहे—त्यात हत्तीचीहि करामत आहे. अखेर सर्वांचे गोड समेलन होते.

एक निसर्ग-कन्या

" सुदर पुरुष कसे दिसतात ते मी अद्याप या वनात पाहिल नाहीं." असे म्हणणारी हास्यमुखी जाई, शेक्सपियरच्या मिरादाप्रमाणे, वाचकाचे मन जिकणारी आहे. ती नदीशी बोलत बसते आणि नदीने दिलेले उत्तरहि तिला ऐकू येते. सृष्टिमातेच्या अकावरच ती वाढलेली आहे. " जाईच्या फुला, तुझ्या हृदयात हिऱ्याचा खडा आहे. " असे तिचे वर्णन अवतिका करते, ते योग्यच आहे कण्वऋषींनी जसे शकुतलेचे लालनपालन केले, तसे तिचे सगोपन केदारनाथांनी केल. एवढेच नव्हे तर, त्यानीं तिला योगविद्या, वैद्यकशास्त्र व तत्त्वज्ञानहि शिकविले. त्या तत्त्वज्ञानाचे तेज, तिच्या प्रत्येक भाषणात पडलेले दिसून येते. तिचे सारेच सवाद चातुर्याचे व बुद्धिमत्तेचे द्योतक आहेत. अवतिका तिला म्हणते, " राजवाड्यात-देखील तुझी बुद्धिमत्ता मिळायची नाहीं. पोलादापेक्षा तुला जास्त धार आहे. बाणाच्या टोकासारखं तुझ मन एकाग्र होत. पुष्पाप्रमाण तू हसतेस, काट्याप्रमाणे बोचतेस. " या पवित्र बुद्धिमत्तेच्या बळावरच तिने निकुंभाचे हृदयातील ईश्वर जागा केला

संगीतमय कादंबरी

' रानजाई ' सारखीच प्रणयानें ओथबलेली दिघे याची दुसरी अद्भुत-कथा म्हणजे ' गानलुब्धा मृगनयना. ' पहिल्या कादबरींत श्रीकमळाचे गूढ जसे जिज्ञासा वाढविणारे होते, तसे या दुसऱ्या कादबरीत वनातून अकल्पितपणे ऐकू येणारे सगीत आहे. पधरावे शतकातील ग्वाल्हेरचा राजा मानसिग मृगया करण्यासाठीं रानात जातो, तेव्हा त्याचे कानी वीणा-रव ऐकू येतो असा या कादबरीचा मधुर प्रारभ आहे. तिच्या

नावातच माधुर्य व सौदर्य सामावलेलें आहे. त्याचेच निनाद अखेरपर्यंत उठत रहातात. " गधर्वाचे मेळे, अप्सराचे ताफे गात गात स्वर्गगेच्या स्नानाला यावेत " तसा भास सर्व कादबरीभर होतो. तींत संगीत आहे, काव्यपूर्ण पदें आहेत, रासक्रीडा आहे आणि सौदर्याचा तर आरसे–महालच आहे. या सर्वावर रहस्याचे मदमधुर चादणेहि पडलेले आहे. ' ही मृगनयना कोण ? ' हे कोडे रसिकाला शेवटपर्यंत गुगवीत ठेवते. अखेर गुजरी तीच मृगनयना व फुलवा ही तिची बहीणच असा रहस्य–स्फोट होऊन अद्भुतरसाची कारजी उडू लागतात. मानासिंग व मकरंद, गुजरी व मानसिंग, गुजरी व फुलवा या कलावताच्या संगीतांतील शर्यती पाहताना रसिक वाचकाचे मस्तक धुद झाल्याशिवाय रहात नाहीं.

अभ्यासाच्या वाटा

(१) ग्रामीण कादंबरी हा एक स्वतंत्र भाग आहे. यातील ' स्वतंत्र ' या शब्दाने कोणत्या गोष्टी उल्लेखित होतात ?

(२) रा दिघे याच्या कादंबऱ्यात या स्वतत्र गोष्टी कितपत दिसतात ?

(३) रा दिघे यानी आपल्या कादंबरीत कोणती आकर्षक अंगे आणलीं आहेत ?

(४) रा दिघे याच्या भाषणसरणीविषयी तुम्हास काय वाटते ?

(५) ' पाणपोईतील भुजबा हा एक आदर्श खेडूत आहे, ' स्पष्ट करा.

(६) पाणपोईतील दोन–तीन सुंदर वर्णने आपल्या शब्दात लिहा.

(७) " ' पाणकळा ' या कादंबरीपेक्षा ' सराइ ' या कादंबरींत ग्रामीण सौदर्याचा उठाव अधिक झाला आहे " उत्तर सविस्तर लिहा

(८) ' सराई 'तील दोन स्वभाव–चित्राचे नमुने लेखकाच्या शब्दांत लिहा.

(९) ' कातोड्याचे महाल ', ' शेते ', ' सराई ' याचें वर्णन लिहा.

आधिक अभ्यास—

स्वभाव–लेखन लेखक—डॉ. पु ग सहस्रबुद्धे.

या पुस्तकांतील लेखकांचे कांहीं वाचनीय ग्रंथ

वि. स. खांडेकर

१. कांचनमृग
२. दोन ध्रुव
३. उल्का
४. हिरवा चाफा
५. दोन मनें
६. क्रौंच-वध

ग. त्र्यं. माडखोलकर

१. मुक्तात्मा
२. भंगलेलें देऊळ
३. कान्ता
४. चंदनवाडी

सानेगुरुजी

१. श्यामची आई
२. आस्तिक
३. क्रांति
४. संध्या
५. रामाचा शेला
६. श्याम

श्री. व्यं. केतकर

१. ब्राह्मण-कन्या
२. विचक्षणा

र. वा. दिघे

१. पाणकळा
२. सराई

शिखरे-वाङ्मय

चरित्रें

	रु. आ.
म. गांधींचें चरित्र	८— ०
गांधी—जीवन—कथा	३— ०
राष्ट्र—पिता गांधीजी	१— ०
गांधी—रण—गीता	१— ०
राष्ट्र—जनक टिळक	१— ४
लोकमान्य टिळक	०— ८
सुधारकाचार्य आगरकर	१— ८
डॉ. राधाकृष्णन	०— ८

प्रबंध

गांधीजींचे रामराज्य	१— ०
साम्राज्य व स्वराज्य	१— ०
सर्वश्रेष्ठ हिंदुधर्म	०—१२
आजकालचे साहित्यिक	१— ०

कादंबरी

थोरली आई	१— ८
आईची कृपा	१— ०
भावनाचा नाच	२— ०
जिवलग	१— ८

नाटकें

वैष्णवजन	१— ०
लौकिकासाठीं	१— ४
आठ साल	१— ०
मान—बिंदु	१— ०